

Anmeldelser

Erindringsserien »Folk fortæller« 1-21
Udgivet af Foreningen Danmarks Folke-
minder. Medlemspris kr. 28-50,-, andre
kr. 40-90,-.

Sagen er jo, skriver Per Højholt i »Bo-
gens Verden«, 4, 1985, at det sgu ikke er
til at få en skæbne i dag, når man også
skal passe sit arbejde!

Har han ret? Er livet blevet for hurtigt
til skæbner? Spredt vi os så meget, at
vi ikke kan samle vores liv i erindringens
linse? Standser vi oplevelsen af tid ved
hjælp af fotos og fortællinger om det
usædvanlige i stedet for at fokusere på
de gentagelser, rutiner og vaner, som ti-
den er gjort af?

Erindringsserien »Folk fortæller« giver
ikke noget klart svar på disse spørgsmål
– og det er seriens styrke. Den er ikke til
at sætte på fællesnævner. Den giver
læseren adgang til meget forskellige liv
og meget forskellige fortællinger. Det er
ikke kun historie set »nedfra«, som der
står i en af udgivernes indledninger. Det
er historien set i frøperspektiv, i fugle-
perspektiv, i lange linjer og i små glimt.
Det er bitre, muntre, dvælende, sprin-
gende, selvforglemmende og selvfølkelig
også selvoptagede fortællinger.

Nogle af fortællerne definerer direkte
sig selv som typer, som repræsentanter
for en gruppe. Gerhardt Klindt skriver
som »Baggårdsbarn i tyvernes Køben-
havn«, mens Viggo Klausen skriver
»Sådan var det på landet i tyverne«. Begge
opfatter sig som del af et vi, og begge
beskriver underklasseliv, men det
er næsten ikke til at forstå, at de beskri-
ver det samme Danmark, tyvernes Dan-
mark:

Viggo Klausens landliv er udmarvende
hårdt, uden virkeligt fællesskab, uden
det overskud, som gør livet værd at leve.
Hans erindringer slutter med at illustrere

påstanden om, at begravelse og ilde-
brand er landlivets eneste fornøjelser: En
dag manden og konen skulle til begravelse,
sagde konen ved middagsbordet:
»Nu skal vi da køre i god tid, så vi kan få
en ordentlig plads, ellers er der ingen
fornøjelse ved det.«

Gerhardt Klindts byliv blandt arbej-
dere, håndværkere, ludere og originaler
er derimod fra første færd præget af
overskud og spillende liv. Allerede be-
skrivelsen af hans fødsel, af jordmode-
rens arbejde med at »hive ham i land«, gi-
ver tonen: »Det var en hel international
forestilling, der her udsplittedes. Jorde-
moderen var nemlig Polak og jeg af tysk
afstamning – født med engelsk syge –
gul som en Kineser, og hjælpeplejersken,
som fremover skulle tilse mig var Sven-
sker og mor pæredansk.«

Det er spændende at læse »folkeminder«
fra det 20. århundredes København.
Man fornemmer en anden tone, en an-
den mentalitet, men registrerer samtidig,
at den moderne massekultur lige så vel
er en folkekultur som ringridning og an-
dre landlige skikke. Hos Gerhardt Klindt
og især hos Sigurd Jonassen i »Vejen
gaar min Tro over Vesterbro« er der fine
skildringer af denne folkelige massekul-
tur, af oplevelser og »omgangsformer« i
biografen.

Både »folkekultur« og »massekultur« er
imidlertid abstraktioner, der let kan
spærre blikket for de individuelle forskel-
le. I flere af erindringerne er det det loka-
le, undertiden det meget lokale, som står
i centrum. Agnes Schülein skildrer »Fa-
sangården – husket af en fasankilling«;
Dagmar Rasmussen skriver »Barndoms-
minder fra Vejleådal« – hvor det dog
noteres, at jernbanen nu (1910'erne) var
en livsnerve i dalen ligesom åen; og Erik
Kroman fortæller i sin næsten eksotiske
beretning om »Dagligt liv i Marstal og på

på Ærø omkring år 1900«, at man dér levede uhyre isoleret – selv besøgte han først øens vestlige del, da han var blevet voksen!

En indre isolation beskrives i Børge Nielsens »Det skete i de dage«, den nok mest gribende af erindringsbøgerne. Den handler om en opvæst i det værste københavnske slum, et kolonihavehus, en barak, en lejekaserne, og et liv som klunser, som ansat på et omrejsende Tivoli, senere som havnearbejder. Børge Nielsens erindringer har noget af den samme kontante tone som i andre »københavnserindringer«, men her er udgangspunktet, at et langt livs lidelser og ydmygelser havde hobet sig sådan op hos fortælleren, at han en dag i 1973 pludselig blev overmandet af en ubetvingelig gråd, der hverken kunne standses med en brandert eller en glødende revolutionær sang. I erindringerne er gråden kommet under kontrol ved sprogets og skriftens hjælp.

Sammenligner man den ene erindringsbog fra århundredeskiftet – Jacob Peter Petersens »Beskrivelse over min Reise til Amerika 1862-66« – med de øvrige erindringsbøger, så er det i øvrigt slående, som evnen til at mestre det skriftlige sprog er vokset. Der er noget spontant, men også ufrivilligt pudsigt over den meget mundtlige beretning om slagsmål, indianere, New York og søsyge, der giver »en slem Dunst og relighed i det hele«.

I Ingolf Vrejlevs bidske »På valsen« – om 1930'ernes Danmark set fra en børstes synsvinkel – er mundtligheden snarere en særlig litterær kvalitet, en bevidst markering i forhold til de fine og fornemme. Om den hysteriske førstelærer står der lakonisk: »Jeg fik klø den første dag jeg var i skole, og fik det rundt regnet også de andre dage.«

Det er ikke til at få en skæbne, når man også skal passe sit arbejde, hævdede Per Højholt. Ingolf Vrejlev valgte da også at gå på valsen, at forlade den ene tjeneste efter den anden, for ikke at bøje sig for arbejdet, endsige arbejdsgiverne. Hans tørre beretning om de underdanige karle på »Stegeflæskgården« kan slutte denne alt for korte karakteristik af den

nyere Danmarkshistore set fra en snes forskellige synsvinkler:

Efter 4 til 5 år kom jeg en dag cyklende forbi »Stegeflæskgården«. En af karlene kørte en radrenser, og jeg stoppede ham og spurgte, om de stadig fik stegeflæsk! Karlen svarede, at det fik de næsten hver dag. – »Bor I stadig i de samme kamre, hvor det sneer ind, når det er snevejr?« – »Der har jo været karlekammer i mange år, det bliver nok aldrig anderledes,« svarede karlen. – »Er der intet nyt sket på gården?« – »Jo,« svarede karlen. »Manden, altså bonden, har lige købt en ny bil!«

Der var nogle, der talte om gradvis indvoksen i socialisme.

Martin Zerlang

Portrætter af dansk fiskeri.

Dansk Fiskeriforening 1887-1987

Redaktion Henning Hecht og Torben A. Vestergaard. Dansk Fiskeriforening 1987. 166 s., ill. Kr. 100,-. ISBN 87-982490-1-0.

Portrætter af dansk fiskeri er en artikelsamling bestående af 14 fiskerinterviews fra Nissum Fjord, Limfjorden, den jyske østkyst, Storebælt og områderne øst herfor. Næsten alle interviews er foretaget af Torben A. Westergaard og Poul H. Moustgaard.

Perioden for de 14 interviews er nyeste tid samt mands minde. Fra perioden 1887-1934, da de vestjyske havfiskere var med i hovedorganisationen, er der således intet. I nogle af interviewene gengives arbejdets gang ved en årscyklus fordelt på op til tre perioder, andre afsnit er helt uden angivelse af årscyklus. Når der ses bort fra de historiske indledningsafsnit, er det medlemmernes egne ord om fiskeriudviklingen og de dermed forbundne oplevelser, der gives.

Bogen indledes med en organisationshistorisk redegørelse (17 sider), der fortsætter i en skildring af dansk fiskeri i 100 år med en velillustreret gennemgang af fangstmetoder og redskaber og en redegørelse for udviklingen frem til 1987 (i alt 14 sider). Hovedorganisationen blev dannet i 1888 ved en sammenslutning af

Foreningen til Fiskeriernes Fremme i Danmark og Bilande og Dansk Fiskerisel-skab.

Den historisk-teknologiske redegørelse for redskaberne er kortfattet, men ganske dækkende. Når det dog oplyses om snurrevoddet, at det blev udviklet omkring 1860 af en lokal vodtype, tør dateringen dog bero på en trykfejl. Snurrevoddet blev udviklet i 1848 og omtales ved navn i 1853 (se A. Hjorth Rasmussen: *Vejen til Nordsøen, Hirtshals 1984, s. 73*).

Uagtet, at fiskerinterviewene stammer fra Dansk Fiskeriforenings område, er Nordsøfiskeriet dog ikke uomtalt. Det skildres således som en del af Frederikshavn-fiskernes geografiske arbejdsområde, ligesom Skagens-interviewet omhandler snurrevodsfiskeriet på England samt forholdene for de mange danske fiskere i England under 2. verdenskrig.

Bogen udfylder et tomrum og en mangel i dansk fiskerihistorie. Den er velskrevet og godt dækkende for hovedområdets farvandsafsnit og fiskeriformer. Netop på grund af sin opdeling i tematiske afsnit og interviews kunne bogen med fordel have været forsynet med et sagregister. Bogen bringer billeder af de enkelte meddelere, og næsten alle afsnit er herudover forsynet med billeder, der ikke tidligere har været offentliggjort. Hjemstedet for fiskerinterviewene er angivet på et kort. På tre oversigtskort er Dansk Fiskeriforenings medlemstal, fordelt på enkeltlokaliteter, gengivet for 1916, 1946 og 1986.

Alan Hjorth Rasmussen

Bente Rosenbeck: Kvindekøn

Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980. Gyldendal 1987. 354 s., ill. Kr. 248,-. ISBN 87-00-19384-4.

Siden 70'erne er der skrevet og debatteret meget om kvinder og kvindeproblemer ikke mindst af de kvinder, der selv var aktive i den nye kvindebevægelse. Bente Rosenbeck, forfatteren til »Kvindekøn«, har da også sin baggrund i Rødstrømpebevægelsen, som hun tilsluttede sig i bevægelsens første dage,

da hun var historiestuderende. Siden har hun som historiker forsket i kvindeproblematikken i forskellige sammenhænge bl.a. ved Institut for Samfundsudvikling, Ålborg universitet og ved Center for Kvindeforskning, København. Det er fra denne forskning, det store materiale stammer, som bogen bygger på. Forfatteren har ønsket at vise, hvordan kvinder er blevet socialiseret ind i en bestemt kvindeopfattelse, gennem en analyse af hvorledes kvindeligheden, moderligheden og husmoderligheden er blevet konstrueret og udformet i en historisk proces. Inden for historieforskningen har der næsten frem til nutiden været fokuseret på enten den politiske historie eller mændenes historie. I den almindelige historie har kvinderne været usynlige og kun ved at gøre dagliglivet og privatlivet historisk kan kvinderne blive synliggjort. Bogen handler derfor om kvinder, mødre og husmødre set ud fra mange traditionelle og især utraditionelle synsvinkler. Herudover har forfatteren benyttet sig selv og sine formødre tilbage til oldemødrene som konkrete eksempler på periodens kvinder og derved fået de »usynlige« til at fremtræde på en meget nærværende måde.

Bogen er disponeret i fire dele, der hver behandler væsentlige sider af opfattelsen af kvindeligheden. Første del er en oversigt, der præsenterer formødrene og kvindespørgsmålet bl.a. som det har været formuleret af den gamle og den nye kvindebevægelse. Rødstrømperne satte kønsrollerne til debat ved at hævde, at de ikke er naturkabte, men kulturskabte. I de følgende dele om kvindeligheden, moderskabet og husmoderen er det denne tese, der søges dokumenteret. Gennem bogen viser forfatteren, at de egenskaber, der normalt har været tolket som kvinders natur og dermed været uforanderlige, har ændret sig gennem tiden. Ikke mindst demografiske undersøgelser viser forandringerne, f.eks., at kvinderne med den faldende spædbørnsdødelighed i forrige århundrede selv søgte at styre børnetallet, og det længe før familieplanlægning blev moderne. Med demografien søger forfatteren også at vise, at de store årgange

undfanget bag mørkelægningsgardinerne ikke skyldtes disse, men at der blev født flere børn, fordi flere kvinder blev gift. Eksempler som disse anvendes dels til at belyse ændringerne, dels til at vise at andre kvinder har kunnet sætte grænser og selv være med til at påvirke udviklingen. På mange andre områder har kvinderne dog været underlagt den sociale og videnskabelige opfattelse af kvindeligheden, som først efterkrigsdøtrene har været i stand til at ændre.

Det er først og fremmest lægevidenskaben, der har været den store skurk i kvindernes historie. Lægerne nøjedes ikke kun med at helbrede, de tolkede og forkyndte også, som tidligere gejstligheden. De sygeliggjorde kvinden og var herved med til at bestemme den moderne kvindelighed. I 1800-tallet var kvindelighed identisk med reproduktivitet, senere med moderskab og husmoderlighed i forbindelse med at arbejdsdelingen i det agrare samfund ophørte og kvinderne fik hjemmet som domæne, og samtidig med at sundhed og renlighed blev prioriteret højt fra lægevidenskabens side. Intuition og moderinstinkt var frem til 1950'erne medfødte kvindelige køns-træk, der også indebar at kvinder betragtedes som dummere og mere følsomme end mænd og ikke egnede sig til skabende og intellektuelt arbejde. Selv kvindelige akademikere var af den opfattelse så sent som i 20'erne. Har man således ikke tidligere været overbevist om, at kvinder har været undertrykt, så bliver man det her. Det er en spændende og klar tolkning af især det store lægevidenskabelige materiale med dets biologiske syn på kvinden.

Derimod er husmoderdelen ikke helt så overbevisende. Den bygger på kulturhistorisk stof, som ansues ud fra en kvindepolitisk synsvinkel. Jeg er dog helt uenig med forfatteren i, at kvinder også her er usynlige. Specielt fordi mange kulturhistoriske undersøgelser og beskrivelser netop beskæftiger sig med familien og dagliglivet. Det fremhæves, at selv om kvinder var mere ligeværdige under den agrare arbejdsdeling, så stod de alligevel nederst i hierarkiet. Det belyses bl.a. med eksemplet på, at kvinder stod

op og spiste, for at kunne servere for mændene. Men at det i denne periode ikke var så almindeligt mere, samt at det i visse egne af landet aldrig har været almindeligt, omtales ikke. Fænomenet isoleres fra sin kulturhistoriske sammenhæng. Et andet eksempel på undertrykkelse er, at kvinder hjalp til i marken bl.a. i høsttiden. Men netop høsttiden, med dens arbejde og fest i det fri, var noget begge køn så hen til med forventning, fordi det gav mulighed for at være sammen, og det er antagelig ikke blevet opfattet som mindre ligeværdigt af kvinderne. Dette dog kun for at sige, at man nok skal passe på ikke at se alt med den moderne kvindebevidstheds briller, men ikke for at underkende denne meget spændende fremstilling af kvindelighedens historie.

Nok handler bogen om kvindeligheden, men den er samtidig en gennemgang af mange andre »historier«, lægevidenskabens, sygeplejerskernes, jordemødrenes, børnenes, boligens, køkkenets, måltidernes m.fl. Alt i disse historier er ikke lige kvinderelevante og undertiden glemmer man både kvinderne og formødrene. De mange oplysninger og detaljer er interessante, men de svækker undertiden den egentlige historie. Der er fine små analyser som f.eks., at ændringen af dukketyperne svarer til ændringen af kvindeopfattelsen. Undgås kan det dog ikke, at der sniger sig nogle fejl ind, som at julemanden allerede i begyndelsen af forrige århundrede kom med gaver til artige børn, og at faderen derved fik adgang til børneværelset. Misvisende er det også, at kalde det kønsopdragen de legetøj som soldater, stalde og dukkehuse for pædagogisk legetøj. Det er normalt betegnelsen på vor tids mere kreative legetøj. Fremhæves skal den udmærkede kommenterede litteraturoversigt, hvor der også nævnes forskellige syn på stoffet. Bogen har også mange fine illustrationer med gode tekster, blot synd at de mange amatøroptagelser med Claudine Andersen og Christine Bille først afsløres i bogens sidste del.

Tesen om at kvindelighed er kulturskabt og ikke naturskabt er gennem de mange eksempler og synsvinkler blevet

godt underbygget. Kvinderne er virkelig blevet synlige og læseren har fået en bedre forståelse for, hvorfor vore formødre ikke sagde fra over for de samfundsskabte normer om kvindelighed, moderskabsfølelse og husmoderlighed. Især har det været spændende at følge udviklingen gennem forfatteren selv og hendes formødre. Det har gjort historien meget levende og vedkommende. Læseren kan næsten ikke undgå at sætte sig selv og sine egne formødre i stedet. Det er en meget fin måde at demokratisere historien på.

Birgit Vorre

Bøndergårde i Danmark 1789-90

Byggeskik på Landboreformernes tid v. Grith Lerche. Landbohistorisk Selskab 1987. Kr. 348,-. ISBN 87-7526-0719.

Titlen på denne bog kan – indtil man får kigget nærmere på indholdet – nok virke forbløffende og umiddelbart fejlinformende. Da jeg så hovedtitlen, fik jeg i hvert fald i tankerne de mange kommentarer, som Finn Stendal Pedersens disputats »Fynsk landbrug 1682«, fik med på vejen ved udgivelsen for nogle år siden. F.eks. »det er dog fantastisk, at man kan skrive en hel bog om blot ét års fynsk landbrug« – eller »vil det nu sige, at der næste år kommer en disputats om fynsk landbrug 1683 og så fremdeles?«

Men som der var god mening i Stendal Pedersens titel med henvisning til markbogs-materialet til 1688-matriklen, så vil den nysgerrige, der åbner Grith Lærches bog, også kunne forstå henvisningen til årene 1789-90. Der er nemlig her tale om udgivelse af et spændende kildemateriale skabt i nævnte år om bondegårdenes bygninger. Vi er i landboreformernes tid, hvor de store omlægninger går for sig rundt i landet, og hvor centraladministrationen søger at styre og understøtte udviklingen. Opløsningen af dyrkningsfællesskabet førte mange steder til udflytning af bøndergårde, og til det formål kunne der søges tilskud fra staten. 1781-forordningen om jordfællesskabets ophævelse indeholdt bestemmelser om

tilskuddets størrelse, men det har tilsyneladende været et problem for centraladministrationen, at man faktisk ikke vidste nok om byggemåden og byggepriserne rundt i landet. Dette måtte være en forudsætning for at vurdere bygningshjælpens korrekte udbetaling. For at opnå denne viden udstedtes d. 20. juni 1789 et cirkulære til amtmændene med det formål, at få oplysninger om den lokale byggemåde, dens brug af tømmer, væg- og tækkemateriale, og specielt om ildstedsforholdene, f.eks. skorsten og maltkølle. Man ønskede fra centraladministrationen (Rentekammeret), at amtmændene beskrev disse forhold og lod udarbejde en grundplans- og profiltegning af en almindelig bondegård samt en beregning over dens byggepris.

Indberetningerne fra amtmændene omfatter et relativt stort materiale både af breve, udfyldte skemaer samt tegninger. I alt 240 foliesider samt 16 tilhørende tegninger. Ikke alle amter fik tillagt opgaven, f.eks. ikke Bornholm, hvor der som bekendt ikke var landsbyer, hvorfra gårde skulle udflyttes. Ej heller de sønderjyske amter, idet de ikke var underlagt Rentekammeret, men Det tyske Kancelli. Materialet er ikke komplet. Grith Lerche har gennemgået alle indberetninger, og hvor der var mangler, søgt ofte med held i andre arkivgrupper. Et stort stykke detektivarbejde ligger bag denne udgivelse.

Materialet findes på Rigsarkivet og har af enkelte bygningshistorikere været anvendt tidligere, bl.a. af Grith Lerche selv i »Dagligliv i Danmark« hvor den nuværende anmelder første gang for en årrække siden blev gjort opmærksom på kilden (og måtte have den skaffet til et nærliggende landsarkiv!). Det er helt afgjort et spændende kildemateriale, der indtil nu næsten har ligget upåagtet. Medens de ændrede marksystemer, retsforhold, ejendomsforhold m.m. har været gjort til genstand for mange studier, så har en anden vigtig del af bondens produktionsapparat – bygningerne – ikke påkaldt sig synderlig interesse i forbindelse med kortlægning af landboreformernes tid.

Det er i lyset heraf fortjenstfuldt, at Grith Lerche har påtaget sig det møj-

sommelige arbejde at udgive dette materiale, og at hun sammen med Landbohistorisk Selskab har magtet at få produceret en så gennemarbejdet og flot udstyret bog. En fin optakt til 1788-jubi-læet.

Bogen starter med en fyldig indledning, der fortæller om baggrunden for indberetningerne, gengiver cirkulæret fra 20. juni 1789, amtsordningen og amt-mændene samt udgivelsesprincipperne. Herefter følger en stort set ordret gengivelse af alle indberetningerne samt gengivelse af såvel indsendte skemaer som tegninger. Sidstnævnte er trykt i farver, hvilket udgiverne skal takkes for. For at give læserne et nærmere indtryk af, hvad kildematerialet handler om, har Grith Lerche været i Nationalmuseets bondegårdsarkiv og der fundet en stribe meget flotte fotos af bygninger og bygningsdetaljer, der i bogen er placeret i egnsvis sammenhæng med teksten. Er selve indberetningerne en kildeudgivelse, ja så er de mange fine fotos fra tidligere bondegårdsundersøgelser det unægtelig også. Og dertil kommer, at billederne de fleste steder meget fint illustrerer nævnte fænomener, f.eks. raftetage.

Kildegengivelsen følges af en fyldig ordforklaring, der er forsynet med meget illustrative tegninger, ikke mindst af malkølle-typer rundt i landet. Herefter følger indgående noter, der viser, at Grith Lerche er gået systematisk til værks. Alle personer nævnt i indberetninger, det være sig godsejere, landmålere eller andre, er sted- og tidsfæstet. Dette grundige værk er selvfølgelig til slut forsynet med forkortelsesliste, illustrationsliste, litteraturliste, navneregister, stedregister og sagregister – helt igennem en grundig bog.

Når jeg i min indledning nævnte, at titlen kan være fejlinformerende, var i mine tanker undertitlen »Byggeskik på Landboreformernes tid«. Grith Lerche nævner et sted i sin bog, at indberetningerne kan være til nytte for historikere, etnologer, arkitekter og andre interesserede, der bl.a. restaurerer huse. Her er jeg bange for, at sidstnævnte gruppe – der blot ser bogens titel, specielt undertitlen – vil føle sig snydt. Jeg har allerede været i kon-

takt med mennesker, som nu troede at have *bogen* om den gamle 4-længede bindingsværksgård i hånden. Der er her helt klart tale om en kildeudgivelse, ikke en bog om byggeskikken på landboreformernes tid. Med andre ord, denne fine *kildeudgivelse* bør ikke i mange år stå alene. Vi mangler faktisk hårdt en grundig bog om 1700-tallets bondegård skrevet på baggrund af såvel kildestudier (bl.a. i mange godsarkiver, synsforretninger m.m.) som brug af Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser. Det forekommer mig, at meget af det, der skrives herom i disse år, alene bygger – lag på lag – på Zangenbergs og andre tidlige bygningshistorikeres udsagn.

Ved slutningen af Grith Lerches bog savnede jeg besvarelse af et spørgsmål, nemlig hvordan og i hvilket omfang blev alle disse indberetninger brugt af Rentekammeret. Ved vi noget om det? Grith Lerche nævner selv, at hun har opgivet at publicere resultater af en undersøgelse af byggepriserne på grund af uensartethed. Hvordan kunne Rentekammeret så bruge materialet. Jeg håber, at Grith Lerche har mulighed for andet sted at følge kildeudgivelsen op. Det fortjener den.

Torben Grøngaard Jeppesen

Erland Porsmose:

De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid

Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 109. Odense Universitetsforlag 1987. 308 s., ill. Kr. 231,80. ISBN 87-7492-650-0.

Afhandlingen, der er forfatterens disputats, sætter øvre grænse ved udskiftningen og den nedre ved udformningen af landsbybebyggelsen på overgangen mellem vikingetid og tidlig middelalder. Den er resultatet af et bebyggelsehistorisk projekt: Landsbyens Opståen og Udvikling, som Porsmose startede sammen med museumsinspektør Torben Grøngaard Jeppesen. I afhandlingens litteraturliste figurere begge projektdeltagere med en omfattende række værker som afkast af projektarbejdet.

Meget af det, der fremlægges i disputatsen, har således været endevendt forud.

Afhandlingens disposition falder i 8 hovedafsnit: Kulturlandskabet, Landsbyanlæggelserne, Torp-tiden 1000-1300, Ødegårdskrisen 1300-1500, Gods og landsby 1500-1800, Gårdbrugervilkår – selvejer og fæster og Landsbyfællesskabet og godssystemets afvikling. Det er både tidsmæssigt og emnemæssigt en ordentlig mundfuld, som hviler både på arkæologiske undersøgelser og et omfattende arkivmateriale (der i fortegnelsen fylder 8 tryksider). Materialet afprøvedes første gang i forfatterens afhandling »Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel« (1981). I disputatsen henvises til den udførligere bibliografi i Den regulerede landsby. Her kan vel så Gudmund Hatts agerpublikationer være at finde, for man søger dem forgæves på side 54, hvor Porsmose døfter digevoldingsagrene.

Det vil være halsløs gerning i en anmeldelse til Folk & Kultur at gå ind på alle sider af den omfattende afhandling. I stedet skal sigtes på det, som jeg finder er et af bogens hovedemner, selve bebyggelsesmønsteret. Det tages der fat på i afsnittet om torptiden, hvor den traditionelle tolkning af torpbebyggelsen som en nødvendig løsning på en kraftig befolkningsvækst refereres. Torptiden er, siger Porsmose, »således fremfor alt landsbyanlæggelsernes fase. Overalt hvor terræn og jordbundsforhold ikke gjorde det umuligt, skød landsbyerne op. Af samme grund er der hverken på slette-land eller i skovbygd anlagt landsbyer efter ca. 1300. Kun kystskovbæltet og de skovklædte småøer rummede endnu muligheder ...«

Forfatteren ser torpbebyggelsen som væsentlig i omskabelsen af kulturlandskabet »i forbindelse med en intensivring af driftsmåderne« (med muldfjæls-ploven). Den mulighed, siger han, »foreligger derfor, at torperne snarere var bedre tilpassede de nye krav end de gamle adelbyer, hvis ejerlav var konstituerede allerede i oldtiden«.

I det følgende opereres med modsætningen mellem – som det siges – de

stagnationsramte slette-landskaber og de ekspansive skovbygd- og kystlandskaber. Kun her var der udviklingsmuligheder. Inde i landet finder ekspansionen udtryk i anlæggelsen af skovenestegårde som karakteristisk for 1400-årene, men ellers er det markante træk i senmiddelalderen ekspansionen i kystzonen, der fører til anlæggelsen af en række kystlandsbyer med »en åbenbar tendens til at placere sig i det inderste hjørne af ejerlavet en 3 km fra kysten og i læ af kystskovene« – og således skjult for fjendtlige anfald fra søen. For det må være forklaringen på, »at det organiserede sørøveri, som først og fremmest venderne stod bag på denne tid, simpelt hen har bevirket, at man måtte undlade at bebygge de små øer, hvor bebyggelsen aldrig kunne blive omfattende nok til, at et eget forsvar kunne organiseres«. Først i 1500-årene blev de bebygget, »relativt uhæmmet af kronens og godsernes afgiftspolitik«.

I det nævnte århundrede sker også en udvidelse af bebyggelsen i kystzonen, hvor »en række fiskerlejer gror frem, bestående af løst opbyggede småbrugskolonier med 1/2-2 td. hartkorn pr. brug«. Bebyggelsen sker især langs Storebæltskysten på grund af sildefiskeriet.

Nu tales der ikke blot om landsbyanlæggelser, men også om nedlæggelser. I sin disputats nåede Gunnar Olsen frem til 17 nedlagte fynske landsbyer (på 3 gårde og derover), Porsmose derimod nåede til 41 (på 5-6 gårde), i begge tilfælde var hovedgårdsekspansionen hovedårsagen.

Til afslutning tages stilling til afviklingen af landsbyfællesskabet og godssystemet. Afviklingen kom til at betyde en omstrukturering af bebyggelsen. Landsbyfællesskabet byggede på en blandingsekonomi, hvor »landskabets værdier skulle udnyttes så varieret og hensigtsmæssigt som muligt uden spild af selv vanskeligt tilgængelige ressourcer«. Det benævner forfatteren et *økologisk* syn. Heroverfor sættes nu med landbo-reformerne gennembruddet for en økonomisk opfattelse af kulturlandskabet for »at gøre det muligt at udnytte de gunstige markedsøkonomiske konjunkturer«.

Porsmose konkluderer: »Udskiftningen betød de private territorier og de rette li-niers gennembrud i landskabet. Symboler på menneskets beherskelse og underordning af naturen og hermed et økonomisk natursyn.«

Holger Rasmussen

**Bjarne Stoklund:
Arbejde og kønsroller på Læsø
o. 1200-1900**

Læsø Museum 1988. 63 s., rigt ill.
Kr. 126,-. ISBN 87-886830-87.

Den lille, nydelige bog om kulturen på Læsø udsendes for at markere museets 50 års beståen. Som forfatteren gør opmærksom på i indledningen, var teksten oprindelig skrevet med henblik på fagfolk, og har da også været trykt på engelsk i tidsskriftet *Ethnologia Europaea* i 1985. Såfremt forfatteren dermed udtrykker bekymring for, at fremstillingen skal være blevet for vanskeligt tilgængelig, kan han være rolig. Sproget er, som i alt hvad han skriver, klart og udtryksfuldt. Og her hjælpes forståelsen yderligere på vej ved et ødselt billedudvalg (i alt 68, hvoraf 22 skyldes ham selv).

Det er ikke første gang, Stoklund beskæftiger sig med øens kulturhistorie. I litteraturoversigten opregnes 9 afhandlinger herom med skiftende indfaldsvinkler, der i den foreliggende bog er samlet til en syntese om øens erhvervsgrundlag, og befolkningens deltagelse i arbejdet.

Takket være et kildemateriale, der tillader slutninger om forholdene på Læsø tilbage til middelalderens udgang, og en række gode beskrivelser af samfundet mellem 1750 og 1880, har Stoklund kunnet opstille en række perioder fra o. 1200 til 1960. I alt drejer det sig om fire perioder med mellemliggende omstillingsfaser. Ældst er saltudvindingsperioden fra ca. 1200-1520, den næste er tømmerhandelsperioden o. 1570-1700, så følger forhyringsperioden o. 1750-1880 og sluttelig fisker- og husmandsperioden o. 1920-1960. Hvad der derefter fulgte er skitseret ganske kort på s. 31: et urentabelt landbrug, et fiskeri, der nød

godt af en rig forekomst af hummere, og en betydelig turistinvasion.

Benævnelsen på perioderne angiver hovedbeskæftigelsen. Hvad den betød for øens befolkning, handler anden del af bogen om. Det interessanteste i denne sammenhæng er arbejdsdelingen mellem kønnene, der – som det skrives – »afveg ikke så lidt fra det almindelige danske landsamfund, og som derfor er blevet bemærket og beskrevet af mange rejsende og embedsmænd«. Det bliver da for tiden efter 1750, at dette forhold kan belyses gennem sådanne beskrivelser sammenholdt med nutidsoptegnelser om livet på Læsø o. 1900.

Groft sagt – og sådan så øens befolkning nok på det generelt – var alt det med jorden kvindernes sag, mens mændenes arbejde lå på havet. Stoklund viser, at slet så enkelt var det ikke, men understreger samtidig, at der var arbejder, som en almindelig mand med sømandsfortid (og en sådan havde jo de fleste) godt kunne påtage sig, mens der var andre, som han for enhver pris søgte at undgå, og som derfor i stor udstrækning blev udført af indvandrende karle og husmænd fra Jylland, de såkaldte *klunter*.

Det, som man nok især vil fæstne sig ved, er kvindens rolle i landbruget, fordi arbejdsprocesser og redskaber får en særlig tilpasning, som afviger fra det øvrige lands, og fordi kvinderne selv tilpasser sig rollen. Som en prøve herpå skal citeres et udsagn herom, som er givet af distriktslæge C. Rasmussen i 1858, hvor han om Læsø-kvinderne siger, at deres opgaver i hjemmet med rengøring og madlavning er begrænset til et minimum, og at børnene i stor udstrækning er overladt til sig selv. Det kommer af, at kvinderne er »blevet tvunget af forholdene til at overtage alle beskæftigelser i hus, mark og hede, styrer og regerer såvel ude som inde, er blevet selvrådige og har på grund af deres ofte svære legemsanstrengelser og upassende beskæftigelser, ikke lidet tabt det sunde kvindelige i væsen og tænke-måde«.

Ved sin bemærkning om de »upassende beskæftigelser« røber distriktslægen,

at på trods af, at forholdene har fremtvinget denne rolle, kan han egentlig ikke acceptere den. Men nu var øsamfundet på den tid altså organiseret således, og det gør Stoklund detaljeret rede for med skyldig hensyntagen til, at øens historie må anskues i sammenhæng med den omgivende verden. Men de særlige eksistensvilkår og måden at organisere tilværelsen på har frembragt en særlig, ejendommelig Læsø-kultur. Og det er den, der gør det så spændende at følge forfatterens fremstilling.

Holger Rasmussen

Karen Jørgensdatter-sagen: Et dølgsmålsdrama 1764

Fra retsprotokollen i sagen imod tjenestepige Karen Jørgensdatter. Dømt for fødsel i dølgsmål. Museet Færgedgården 1989. 119 s., ill. Kr. 98,-. ISBN 87-89345-00-2.

I gennem de senere år har der, ikke mindst i forbindelse med 200-året for stavnsbåndets løsning, været grøde i studiet af 1700-årenes lokalsamfund. Navnlig er der sket meget på det lokalhistoriske område, hvor man med særligt held har kunnet rykke nærmere ind på livet af de enkelte mennesker og deres forhold. Det er da også baggrunden for denne udgivelse, at Museet Færgedgården i Jægerspris har ønsket at supplere den meget sparsomme litteratur omkring de store landboreformer. Museet iværksatte derfor udskrift og undersøgelser af tingbogsmaterialet fra Jægerspris Birke-ting i sidste halvdel af 1700-årene. Blandt de mange større og mindre sager i dette materiale, indtog sagen mod den 31-årige tjenestepige Karen Jørgensdatter alene i kraft af sit omfang en særstilling, idet den bl.a. medførte afhøring af størstedelen af beboerne i landsbyen Neder Dråby, hvor pigen tjente. Ydermere gik retten i sine forhør meget grundigt til værks, så man i dette materiale virkelig kommer tæt på dagliglivets forhold og på landsbyfolkenes meninger og holdninger. Det er denne sag, vi følger i bogen, der er en ordret gengivelse af

retsprotokollens indhold, som skriveren nedfældede det for nu 225 år siden.

Den sørgelige historie tager sin begyndelse i 1764, hvor Karen Jørgensdatter stod anklaget for at have født i dølgsmål, en meget alvorlig sag, der kunne medføre dødsstraf. Karen var tjenestepige på en gård i Neder Dråby, og hendes husbond Ole Joensen var den, der havde besvangret hende. Både Ole Joensen og hans kone Marie Mortensdatter var i øvrigt aktivt implicerede i sagens forløb. De havde sammen med Karen planlagt, at hun i hemmelighed skulle føde på Jor-demoderhuset i København, men da Ole og Marie kører Karen af sted, sker det hverken værre eller bedre, end at Karen føder i vognen undervejs. Det angiveligt dødfødte barn, som kom til verden i bunden af Oles vogn, blev af Marie i al hast begravet i en mose mellem Ballerup og Herlev – og hermed kører sagen.

De vekslende vidneudsagn giver et spændende og kalejdoskopisk billede af forløbet, og der er umiddelbart tale om et drama, som bestemt ikke er for de sarte sjæle. Efterhånden som sagen oprulles, fremkommer meget stærke og rystende skildringer af forhold - måske navnlig af kvinders forhold - i datidens bondesamfund. F.eks. er skildringen af fødslen på den skrumplende bondevogn og den efterfølgende begravelse af det dødfødte (?) barn direkte hårrejsende. Men ud over det helt elementært dramatiske ved historien, er de righoldige oplysninger om stort og småt uhyre værdifulde, når det drejer sig om at få et indtryk af, hvordan dagligdagen egentlig formede sig for disse mennesker. Vi får herigennem virkelig en mulighed for at perspektivere vores opfattelse af livet i det gamle landsbyfællesskab. Dem, der forestiller sig fæstebønderne som en solidarisk gruppe, bundet sammen i fællesskabet i front mod godset, vil blive overraskede over den måde, man frejdigt vidner mod de tre anklagede, som til tider nærmest må forsvares af retten mod visse byfællers dårligt underbyggede og belastende vidneudsagn. At der heller ikke var solidaritet inden for kvindernes række ses bl.a. af en tvangsundersøgelse af Karens bryster, foranstaltet af de

andre tjenestepiger, for at fastslå, om rygterne om hende talte sandt. Det er knap så overraskende, at der til gengæld var hjælp at hente inden for den nærmeste slægt, bl.a. stod Oles broder bag Oles flugtforsøg fra arresten, hvad der skulle få skæbnesvangre følger for ham.

Sagens endelige udfald skal ikke afsløres her, det skal blot nævnes, at selve retsbehandlingen er overordentlig interessant, med elementer, der også efter datidens målestok var af kontroversiel karakter.

Bogen er forsynet med en udførlig ordliste, en kronologisk oversigt, kort, person- og stedregister, praktiske oplysninger samt en række illustrationer udført af maleren Sven Okkels. Et efterskrift fortæller, hvad der siden skete med bogens hovedpersoner. Den originale stavemåde er fulgt, hvad jeg synes er en meget klog disposition. Det gør måske læsningen noget vanskeligere, men Hans Larsen, der på forbillig vis har foretaget det møjsommelige arbejde med udskrift fra protokollerne, har skrevet korte kommentarer til hver enkelt tekst, så det er let at orientere sig. Min eneste anke er, at de i ordlisten forklarede ord ikke er markeret i teksten og at indholdsfortegnelsen er placeret i slutningen, ikke begyndelsen, af bogen.

Det er udgivelser som denne, der åbner datidens verden for os, og når kulturhistorien samtidig er spændende som en kriminalroman, kan man vist ikke forlange mere, blot håbe, at flere af lignende type vil følge.

Mette Skougaard

**Tyge Krogh:
Staten og de besiddelsesløse på landet
1500-1800**

Odense Universitetsforlag. Odense, 1987. Pris kr. 183,-. ISBN 87-7492-633-0.

Det er en stor opgave, Tyge Krogh har påtaget sig ved at ville give et bud på statens politik over for det besiddelsesløse lag, i Danmark, på landet igennem 300 år. Men det må indledningsvis slås fast, at han gør det godt og grundigt.

Bogen baserer sig på et historisk speciale skrevet i 1983. Det synes desværre at have bundet forfatteren mere end godt er i struktureringen af stoffet. En teoretisk og metodisk indledning med indføring i faglitteraturen er vel altid på sin plads, men for meget forfatter alting. Tyge Krogh har en materialistisk historie-opfattelse, hvilket nok også er en nødvendig forudsætning, hvis man vil behandle den overordnede problemstilling: – overgangen fra feudalisme til kapitalisme – en i marxismen funderet problemstilling.

Bogens første 26 sider virker næsten som pligtstof, måske endnu mere når de ses i forhold til den manglende, samlende konklusion, der skulle samle op på flere hundrede års statspolitik over for de besiddelsesløse. Og som bogen nu er struktureret, gerne sat ind i en teoretisk sammenhæng. Enten har man en grundig teoretisk/metodisk gennemgang, som så benyttes igennem hele værket, eller en kort indledning uden for mange falbelader.

Tyge Krogh bruger lovstof som sin vigtigste kildegruppe, og det er spændende. Men måske ville en mere dybtgående gennemgang af vanskelighederne have været mere på sin plads, også af hensyn til læserne, end en gennemgang af det materialistiske historiesyns fædre.

Med lovmateriale som kildegrundlag giver det nærmest sig selv, at bogen i høj grad omhandler administrationen af disse love. Inden der gives en kronologisk gennemgang af udviklingen i lovgivningen redegøres der for den befolkningsmæssige, politiske og økonomiske udvikling i årene 1500 til 1800. I denne lange periode sker der først en stramning af arbejdskraftens frie bevægelighed; – den skulle være, hvor feudalherrerne/gods-ejerne havde brug for den. Med ophævelsen af stavnsbåndet 1788 og forandringen af politikvæsenet 1791 sker der en fundamental ændring. Kapitalismen var nu langsomt begyndt at vinde indpas, og kravet til den løse arbejdskraft var ikke stedbundethed, men derimod fleksibilitet. Arbejdskraften skulle helst kunne flyttes derhen, hvor behovet opstod.

Staten/magthaverne måtte dog ikke

miste kontrollen over de besiddelsesløse, og med tiden kom en stigende statslig kontrol/registrering, i stedet for den mere lømløse kontrol godsejere udøvede over for deres folk. Ud fra et gods-ejer-synspunkt var det ofte blot en omkostning, at registrere alt og alle på deres jorder.

Tyge Krogh leverer et godt stykke arbejde til debatten om overgangen fra feudalismen til kapitalismen, men den overordnede konklusion mangler som sagt. Læses bogen derimod »blot« som en beskrivelse af det besiddelsesløse lags arbejdsvilkår og retsstilling – eller mangel på samme – er den faktisk ganske god.

Lisa Elsbøll

Lissy Rasmussen: Fynske egnsretter

En kulturhistorisk kogebog, illustreret af Pia Vallø, 84 s., Odens Bys Museer, 1987. Kr. 98,-. ISBN 87-87162-25-3.

Retter fra din Oldemors Køkken

112 s., ill., Strandbergs Forlag, 1988. Kr. 68,-. ISBN 877717-018-0.

Fynske egnsretter – en kulturhistorisk kogebog er titlen på en ny publikation udsendt af Odense Bys Museer. Bogens forfatter, Lissy Rasmussen, har udvalgt en række retter, der følger årets og livets gang. Der er afsnit om barsel, konfirmation, bryllup og begravelse og hver måned får sit kapitel, der indledes med et par sider om skik og brug, remser og vers, arbejde og fester, overtro og meget andet. Læser man bogen igennem i ét stræk, får man hurtigt for meget af al den folkløse, forstærket af de lidt sødladene illustrationer. Jeg ville i de kulturhistoriske afsnit have foretrukket noget mere og især noget mere præcist om de fødevarer, der var tilgængelige i det fynske køkken.

Imidlertid er bogen en kogebog og ikke en ernæringshistorie, og som kogebog er den redelig og fornuftig. Lissy Rasmussen har klogeligt valgt at lægge hovedvægten på perioden ca. 1850-70, altså den del af det førindustrielle bon-

desamfund, der er bedst dokumenteret. Opskrifterne er præcise og lige til at gå til, hvis man skulle få lyst til det, og hver ret får kommentarer med på vejen, der placerer dem i tid såvel som sted. Der ved øges bogens anvendelighed som kildekrift.

Retter fra din Oldemors Køkken er titlen på en bog, der er udsendt af Strandbergs Forlag. Det er et genoptryk af en kogebog fra 1868 med et glimrende forord af Inge Adriansen, der placerer bogen i den danske kogebogslitteratur. Det er alt sammen godt nok. Det er nyttigt at få gjort kilderne til kogebogens historie tilgængelige. Blot synes jeg, at der var kogebøger fra forrige århundrede, der mere fortjente en genudgivelse, end den foreliggende.

Else Marie Boyhus

Harald Ilsøe:

555 danske Selvbiografier og Erindringer

Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab hos C. A. Reitzels Forlag, 1987. 274 sider. Kr. 244,-. ISBN 87-7421-547-7.

Harald Ilsøes »555 danske Selvbiografier og Erindringer. En kronologisk fører med referater til trykte selvbiografier forfattet af personer født før 1790« er en indbydende appetitvækker for de mennesker, og det er flere og flere, både læge og lærde, der interesserer sig for erindringer. Her kan man møde Leonora Christine, Otto Sperling, Rasmus Æreboe, Holberg og mange flere kendte navne. Men man kan også møde bondesønnen Mads Mikkelsen fra Høm ved Ribe, som var med i Trediveårskrigen. Efter hjemkomsten forsøgte han sig som kræmmer i Ribe, blev studedriver, brolægger, sprang soldat for en anden, deltog i det danske felttog mod Bremlen 1657, undveg fra fangenskab i Lybeck, kom retur til Ribe, men kunne ikke klare skatterne og blev røgtter hos sin onkel, pastor Mads Prom i Sørbymagle, der efter Mikkelsens død refererer hans selvbiografi i kirkebogen.

Isøe har bestræbt sig på ikke blot at pege på erindringer af præster, officerer, adelsfolk og andre, hvem embedet havde stukket en pen i hånden. Han har også, som i Mads Mikkelsens tilfælde, plukket fra Ole Højrup's udgave af kirkebogen i Sørbymagle, andre han han fundet i Hans Worsøes udgave af pastor Rüdés kirkebog fra Vonsild. Derved har han fået fat i erindringer af såkaldt almindelige mennesker, og hver af disse erindringer viser sig at være et dementi af betegnelsen »almindelige mennesker«.

Isøes bog åbner for en rigdom af kulturhistorisk oplysning og menneskekundskab og for mange slags skrivekunst. Den, som én gang har læst Johan Monrads fortryllende, naive, selvoptagne og synsforelskede erindringer, glemmer ikke hans glimt fra barndommen i Ribe – peblingenes tranedans i engene, eventyrfortællersken Cathrine Daviddatter, de små haver han plantede i baggården, de to mænd med de blanke knipper af fisk og Maren Hønsekones enarmede søn, der malede de dejligste billeder med vandfarve. Hvor ville man gerne have set de vandfarvebilleder! Men nu har vi i al fald Monrads glimt, der er yndefulde som billeder malet på porcelæn.

Isøes bog er veloplagt, han holder af sit emne. Referaterne er korte, forbilledligt korte; men ofte fanger de alligevel det bestemmende og krydres ikke sjældent med et velvalgt citat. I en fyldig indledning drøfter han de forskellige erindringstyper, han har med at gøre, og bogen bliver således også et udmærket bidrag til den voksende litteratur om erindringernes teori og historie.

Det er med andre ord en bog, der både vil gavne og fornøje. Det eneste underlige i den ellers omhyggeligt udarbejdede bog jeg har fundet er, at han i stykket om H. A. Brorson placerer dennes fødested Randerup ved Husum. Det havde dog været mere nærliggende at placere det ved Tønder, med mindre der menes den lille nabolandsby Husum, som er en del af den mere eller mindre sammenhængende bebyggelse Harknag, Husum, Bådsbøl og Ballum. Men det er der ingen ide i.

Eske K. Mathiesen

Historikergruppen Fempas

(Tommy P. Christensen, Lisa Elsbøll, Grethe Hamborg, Anne Severin, Torben Svendrup og Arne Nielsen):

Det arbejdende folks kulturhistorie, I-II
315 og 418 sider, ill. Udgivet af SID/ Fremad, 1987-88. Kr. 225,- pr. bind. ISBN 87-557-1373-4 (bind I), ISBN 87-557-1376-9 (bind II), ISBN 87-557-1378-5 (bind I og II samlet).

Historikergruppen Fempas' populærhistoriske tobindsværk »Det arbejdende folks kulturhistorie« slutter sjovt, nemlig med fotografier af Jørn Hjørtung og Anker Jørgensen, med rosede ord om den sidste forrædderi mod sine SID-kameraer ved at gå ind for EF, og med nogle bemærkninger om, at det jo heller ikke gik så galt for Danmark i EF, som modstanderne spåede. Man tænker: Det var da alligevel påfaldende, at Danmarkshistorien foreløbig skulle få så socialdemokratisk og relativt lykkelig en ende! Men ens undren får en anden ende, når man ser, hvem der har betalt værket, det har SID, og man kan vel ikke – når man ser forfatterne hylder en klassisk materialistisk tankegang – bebrejde dem, der har betalt orkestret, at de også vil være med til at bestemme, hvilken musik der skal spilles.

Det må understreges, at forfatterne heller ikke leger objektive. De ved, at historie altid er historie til fordel for nogen. »Historie er en moralsk fortælling om fortiden, der skal bruges til at forme fremtiden.« Underforstået i socialdemokratisk retning. Dog er det ikke hele værket igennem, at der spilles socialdemokratisk for fuld udblæsning, for det meste bruges sordin.

De to bind er kronologisk lagt an, afbrudt af kapitler, hvor man behandler følgende temaer: Slaver, Den antikke arv, Arbejde, Kommunikation, Kvinder og arbejdsmiljø. Det er en pædagogisk set klog disposition, og sammen med litteraturhenvisningerne (hvor den socialdemokratiske linie er bastant), lægges der op til undervisningssammenhæng. I øvrigt er fremstillingen læselig, talesprogspræget, men med en hang til det lidt monotone og resumerende.

Forfatterne kalder deres Danmarkshistorie for en kulturhistorie, men i den programmatisk indledning tales der om at »genskabe det arbejdende folks hukkommelse«. Der ligger med andre ord ikke nogen afklaret ide bag brugen af ordet kulturhistorie, i alle tilfælde ikke mere afklaret end den postulatoriske og polemiske, som Hartvig Frisch (hvem forfatterne sætter umådelig stor pris på) forkyndte med udtrykket: »Kultur er vaner«. Gad vide, om man ikke på jævnt dansk kan sige, at forfatterne har villet fortælle nogle historier om arbejdes og håndværkeres kulturelle indsats og vilkår i Danmarkshistorien med det formål at gøre både indsatsen og vilkårene tydelige.

Det formål udmøntes, når det gælder indsatsen, f.eks. i præciseringer af, at der stod flere håndværkere bag de store værker, som enkelte personer senere har fået æren for alene. Man beskriver f.eks. kirkekunstneren Bernt Notkes værksted og fortæller om de håndværkere, han havde ansat. Men mener forfatterne, at man dermed kan nærme sig det interessante problem: Hvor stammer koncepterne til de store værker fra? Er de alene bestillernes og Notkes, eller er håndværkerne også med her? Og i hvilken grad?

Det undrer lidt, at forfatterne ikke har gjort mere ved folks egen kultur, folkekulturen, ikke alene som den kommer til udtryk i arbejdet, men også i andre dele af livet. Der blev troet, overtroet, fortalt, sunget og gjort sig tanker om, hvad tilværelsen var for noget, der blev danset og leget og talt fordækt. Sådanne ting hører i høj grad med til kulturhistorien. Forfatterne tangerer da også nogle af de nævnte ting, men det virker som om de ikke rigtig kender eller har lyst til at bruge de store folkløstiske kildesamlinger, f.eks. Evald Tang Kristensens forfatter-skab. Heri ville den interesserede historiker ellers have haft mulighed for at nærme sig noget af det centrale i kulturhistorien: Hvordan opfatter folk sig selv og deres tilværelse? Man ville også, med afsæt heri, have kunnet nærme sig dette vigtige spørgsmål: Kan man tale om, at det såkaldt arbejdende folk har haft en

selvstændig kultur, væsensforskellig fra overklassens, med helt andre normer og vurderingssæt? Eller skal folkekulturen altid forstås i et dialektisk forhold til overklassens kultur på grund af den økonomiske afhængighed?

Nu talen er om kilderne: Hvorfor har forfatterne ikke brugt skønlitteraturen? Den er en pragtfuld kilde, levende, polemisk, fuld af mellemtoner, både snedig og ligefrem. Jeg ved godt, at den indtager en inferior plads i historikernes kildehierarki, men det siger altså mere om historikerne end om skønlitteraturens værdi som kilde.

Værkets udstyr og illustration er et kapitel for sig. Det er farvestrålende som en reklametryksag fra et supermarked, og kun i ganske få tilfælde er billederne brugt til at argumentere og forklare med, som oftest er de bare pynt – og ikke engang altid særlig pyntelige. De forklarende billedtekster, som ganske upraktisk er samlet bag i bind II, er lidet oplysende og demonstrerer absolut ingen lyst til at gå i detaljer med billederne. Et fragment af den dejlige kalkmalerfortælling om sædeunderet i Keldby kirke på Møn forbliver i læserens bevidsthed en skildring af en »soldat der spørger en fæstebonde om vej«. For det første er det forkert, han spørger om noget helt andet; for det andet svarer det til at tage et fotografi af Myrons diskoskaster bagfra og sige, at her har vi en bar røv fra oldtiden.

Når der endelig står noget mere i en billedtekst kan det ligefrem være vrøvl. I forbindelse med et kalkmaleri fra Smørum kirke står der, at der blev drukket rigeligt, når man spillede kirkespil i middelalderen. Som dokumentation for denne påstand anfører man et kalkmaleriudsnit forestillende en herre, der rækker tunge og forretter sin nødtørft. Jeg begriber ikke, hvor man har sammenkoblingen af dette billede og drikkeriet ved kirkespil fra?

Og noget andet er, at hvis man tog alle de »uartige« og fjollede billeder, der findes i danske senmiddelalderlige kalkmalerier for deres umiddelbare pålydende, så ville man sandelig komme frem til interessante reportager af, hvad der foregik blandt folk i middelalderen. I Tåge-

rup kirke på Lolland er der f.eks. ét, hvor en mand - vistnok fra Skåne – måske er ved at give en kat sko på. Ville forfatteren mon have taget dette billede som et bevis på, at katte i middelalderen gik med sko? – Disse narre, drillepinde og dyrplagere som nu og da optræder i de senmiddelalderlige kalkmalerier må selvfølgelig ses i deres sammenhæng, dvs. ligesom disse malerier er prædikener på kirkevæggen, så er de underlige billeder også dele af disse prædikener og munke-teksterne blev sent i middelalderen godt fyldt med mange slags eksempler, æsopiske historier, fabler, platheder og ord-sprog. Det er en spændende historie med de mange stemmer, der får mæle, og mere interessant end en påstand om, at man drak, når man spillede kirkespil. Det kan da godt være, man har gjort det, men at man ligefrem har lavet reportager deraf på kirkevæggen, tvivler jeg på.

Det er også mærkeligt, at man i værket bruger fotografier af pænt restaurerede museumshuse, redskabsopstillinger og udstoppede folk, når man selv ironiserer over det indtryk Frilandsmuseet gør: »Det indtryk et museum som Frilandsmuseet efterlader af pænhed skjuler totalt, at den tids bønder hostede lungerne op af tuberkulose. Det skjuler lugten fra ekskrementer og dyr, ligesom fattigdommen og fornedrelsen forties. Det ville jo heller ikke være så pænt at vise – vel!« Men det er lige præcis det indtryk, illustreringen af dette værk efterlader!

Det undrer én, at forlaget Fremad og SID, der udgiver Fagbladet, accepterer sådan en kedsommelig omgang med billeder. Netop i lange serier i Fagbladet og i bøger hos Fremad har Broby Johansen på uforglemmelig måde vist, hvordan man kan fortælle kulturhistorie med billeder. En utydelig litteraturhenvisning til Brobys kunstvejvisere viser at forfatterne kender manden af navn, men af gavn kender de ham bestemt ikke!

Disse kritiske bemærkninger skal ikke helt tilsøre, at værket på mange måder er et godt bud på en Danmarkshistorie set fra samfundets nedre lag. Og dermed er værket også en korrektur til overklassens og borgerskabets historieskrivning. Men det er ikke *værket* om det arbejden-

de folks kulturhistorie, dertil er man for utryg ved det.

Eske K. Mathiesen

PS: På min anmodning har inkvisitions- og hekseforskeren dr. phil. Gustav Henningsen venligst læst værkets afsnit om hekseforfølgelserne igennem (II, 78ff). Henningsen stiller i den forbindelse nogle spørgsmål. Hvilke belæg har forfatterne for, at der var »enkelte hekseforfølgelser før reformationen i Danmark? Hvilke belæg er der for, at der blev brændt hekse i alle danske byer, som forfatterne skriver? Forfatterne skriver, at tortur blev brugt som bevismiddel; men det var forbudt i Danmark, tortur måtte først bruges efter domfældelsen. Der bringes et fotografi af et torturredskab, en såkaldt kagerulle, fra Lybæk. Den blev ikke brugt i det egentlige Danmark, her brugtes pinebænken. Beskrivelsen af den såkaldte vandprøve, der skulle vise, om en anklaget person var heks eller ej, er forkert. Den anklagede blev ikke, som forfatterne skriver, puttet i en sæk, men fik hænder og fødder bundet sammen. Hvorfra ved forfatterne, at det var så almindeligt, at det var kloge koner, der blev brændt som hekse? Gustav Henningsen mener, det drejer sig om ca. 10 procent. Forfatterens tal for henrettede hekse i Europa er for højt. De anfører alene for Tysklands vedkommende op imod en million. Henningsen anfører for Europa ca. 50.000.

Det er vigtigt at forarges over et vanvid som hekseforfølgelserne. Men det er også vigtigt, så vidt muligt, at måle vanvidets præcise omfang.

J. Prytz-Johansen:
Religionshistorikeren Vilhelm Grønbech
Gyldendal, 1987. 200 sider. Kr. 198,-.
ISBN 87-00-08344-5.

Vilhelm Grønbechs forfatterskab vil altid være en torn i foden på den etnolog, etnolog, folkelivsforsker eller religionshistoriker, der har tænkt sig at springe let

hen over forståelsen af den indre sammenhæng i den kultur han eller hun undersøger. Det, Grønbech ville have fat i, var »kulturens inderste stræben«. Han ville opleve kulturen indefra, og det var lige meget om kulturen betød et enkelt menneske eller et samfund. Halsløs gerning, vrissede adskillige forskere; det kan man ikke, det bliver løgn og digt. Men Grønbech demonstrerede igen og igen, at han kunne komme utrolig langt med solid filologisk metode, gode seddelkartoteker og en indlevelsesevne, der nærmer sig tilbøjelighed for åbenbaringer. Dog: Han er svær at kigge i kortene.

Tidligere professor i religionshistorie ved Københavns universitet J. Prytz-Johansens bog »Religionshistorikeren Vilhelm Grønbech« har i ikke ringe grad karakter af at være et forsvarsskrift for Grønbechs forfatterskab, eller i alle tilfælde et forklaringskrift. Prytz-Johansen var elev af Grønbech og kendte ham godt, hvilket giver ham fordele i forhold til P. M. Mitchell (»Vilhelm Grønbech. En Indføring«, 1970) og Ejvind Riisgård (»Vilhelm Grønbechs Kulturopgør«, 1974). Prytz-Johansens bog erstatter imidlertid ikke disse, i alle tilfælde ikke Riisgårds store, grundige værk.

Værdien i Prytz-Johansens bog ligger i de mange levende billeder, der tegnes af Grønbech, i en udmærket klargørende gennemgang af værkerne og i den særdeles loyale skildring af Grønbechs arbejdsform, eller rettere forsøg på en skildring, for det er så morsomt: Hver gang Prytz-Johansen lægger op til en mere omhyggelig redegørelse for Grønbechs metoder, kommer der en skildring af, i hvor høj grad de er flettet sammen med hans liv, først og fremmest med Grønbechs evne til at give slip på sit eget jeg og dets begrænsning. Prytz-Johansen kalder dette at kunne give slip på sit eget lille jeg og indleve sig i en anden kultur for en fuldkommengørelse af religionshistorikerens holdning. Prytz-Johansen opsummerer det således: »Alt dette, hans psykologiske erfaringer og instinkt for virkeligheden, gjorde ham til den fødte religionshistoriker, men det, der fuldendte billedet, var hans sjældne gaver som sprogforsker og filolog. Det er ikke

mindst dem, der giver hans værker deres høje videnskabelige værdi.«

Prytz-Johansen gør i sin bog også opmærksom på Grønbechs selvbiografiske roman fra 1940 »Sejersen fra Variager«. Jeg kan tilføje: Den bog bør være et vademecum for folklorister og andre kulturforskere også i dag. I min artikel »Den latterlige folkemindesamler. Om folkemindesamleren i V. Grønbechs bog Sejersen fra Variager« (i Ebbe Schön [red.]: »Folklore och litteratur i Norden«. NIF Publications No. 17. Stockholm 1987) har jeg nøje prøvet at forklare hvorfor. Kort kan jeg sige, at i denne bogs skildring af et sammengroet provinssamfund, der er ved at gå op i fugerne, og i portrætterne af de gribbe, der følger med opløsningsprocessen – antikvitetshandlerne, turisterne og mundheldsforskerne – vil det ikke volde læseren besvær at indpasse den moderne folkemindedevidevidenskab. Iøvrigt er denne morsomme og rige bog ikke den ringeste introduktion til Grønbechs forfatterskab. I »Sejersen fra Variager« spejles både Helias og Hellenismen, både Sokrates og Jesus, både mystikerne og Grønbech selv med samt hele hans bornholmske slægt.

Eske K. Mathiesen

Tage Aabech: Spillemandsmusikken på Hindsholm i 200 år

160 s., ill. Kjerterminde Avis' forlag 1987. Kr. 85,-. ISBN 87-88703-05-3.

Tage Aabech bor selv på Hindsholm, den fynske halvø nord for Kerteminde, og den foreliggende bog kan godt betegnes som en slags musikalsk hjemstavnsbeskrivelse.

Det var i forbindelse med 1960'ernes folkesangsbølge, at Tage Aabech begyndte at interessere sig for spillemandsmusikken og selv startede på at spille efter de noder, der var til at skaffe.

På et tidspunkt fandt han ud af, at der også på Hindsholm boede gamle spillemand. Han begyndte at opsøge dem

og fik dem dels til at fortælle om sig selv og andre spillemænd, de havde kendt eller fået fortalt om, og dels til at låne sig deres gamle nodebøger til fotokopiering.

Det er resultatet af denne indsamling, han fremlægger i sin bog.

Han kan fortælle om knap en snes musikere, der har spillet til bal rundt om på halvøen fra begyndelsen af 1800-tallet og frem til midten af vort århundrede. Foruden de nøgterne fakta om deres levnedsløb får vi en række godt fortalte anekdoter om dem, som karakteriserer deres væremåde og deres spil.

Bogen er levende og engageret skrevet, men ind imellem savner man en sammentrængning af materialet. Denne kunne måske være skaffet til veje ved hjælp af en oversigt over de omtalte musikere med angivelse af deres musikerperiode og deres bopæl og på samme måde en oversigt over de ca. 20 spillemandsbøger, som bogen fortæller om. Dette havde givet en klarere oversigt over stoffet.

Til gengæld er det spændende og nyttigt at få de første takter til alle de melodier som findes i en enkelt af spillemandsbøgerne (Måle-Smedens, der er skrevet i perioden 1870'erne frem til 1930'erne), og det er ligeledes nyttigt at få udgivet et eksempel på et orkesterarrangement lavet af en af balmusikerne selv. Her drejer det sig om Lars Olsens arrangement af polkaen »Den go'e« fra 1894.

Tage Aabech henvender sig på samme tid til to personkredse: Hindsholmboerne, der er interesserede i lokal-oplysningerne, og en bredere kreds, der er interesseret i spillemandsmusikken, og dette har sat sit stærke præg på bogens opstilling. Alt, der ikke menes at være af interesse for de lokal-interesserede, er sat med en mindre skrift. Dette er ikke nødvendigvis en dårlig idé, men her gælder det ikke overskueligheden.

Tage Aabechs bog er resultatet af et imponerende indsamlingsarbejde, og den skal hilses velkommen som det første værk herhjemme, der grundigt giver os et indblik i spillemandsmiljøet på en hel egn.

Svend Nielsen

Else Marie Kofod: Chefens sekretær

Og andre beske kommentarer til hverdagens fortrædeligheder. Schønberg, 1988. Kr. 59,-. ISBN 87-570-1360-8.

Else Marie Kofod har siden sommeren 1986 indsamlet »kopifitier« – en særlig form for kontorfolklore, hvis udbredelse er nært forbundet med kopimaskinernes. Det drejer sig om anonyme, humoristiske eller satiriske tekster, der med eller uden tegninger lanceres via opslagstavler m.v., og derfra kopieres videre og går fra hånd til hånd, som aktuelle kommentarer til fænomener og situationer i det moderne samfundsliv. Således som det udspringer sig fortrinsvis i byerne.

I USA kaldes kopifitierne »Xerox-lore«, i Tyskland »Bürofolklore« og i Sverige »traditionelle kopier«. EMK har imidlertid valgt at konstruere en ny betegnelse ved sammentrækning af »kopi« og »graffiti« (der betyder indridsninger på italiensk). Personligt finder jeg den lidt søgt og mener, at »traditionel kopi« burde være fyldestgørende. Så meget desto mere, som EMK i sin instruktive efterskrift også giver et rids af kopifitiernes fortid. For snart 100 år siden gjorde folkemindesamleren Ewald Tang Kristensen opmærksom på en traditionel folkelig genre, som de akademiske forskere i vidt omfang har forbigået, nemlig »noget der kan give Bidrag til at vise Folkelunet, nemlig lystige Indfald og vittig Tale«. Inden for denne genre falder bl.a. frierbrev og satirer over auktionsplakater, indbydelser, stævninger og efterlysninger, som har cirkuleret i skillingstryk, aviser og afskrifter.

Der er her tale om en *skriftlig* folkelig tradition, der senere i dette århundrede er fortsat som maskinskrevne, duplikerede breve eller skrivelser, i 1950'erne fra f.eks. »Forsyningsministeriet« eller fra »Statskrematoriet«. Og fra 1960'erne drejer det sig om fotokopier eller »kopifitier«. Spøgefuld brug af edb-teknikken er foreløbigt sidste skud på denne stamme, men dette falder uden for denne bogs rammer.

EMK har fået tilsendt ca. 800 kopifitier, hvoraf ca. halvdelen har forskellige motiver. Indsamlingen er hovedsagelig

foregået ved hjælp af dags- og fagpresse. De erotiske kopifitier udgør den største materialegruppe, og EMK karakteriserer den således: »manden eller »hannen« fremstilles som den udfarende kraft, den aktive, den overlegne; det er ham, der bestemmer, og i de erotiske kopifitier, hvor han er fremstillet med sit store lem, er magten så at sige legemliggjort.«

Andre kopifitier er satirer over arbejdspladsvilkår og -rutiner, f. eks.:

»Om dette at mødes.

Et møde er en sammenkomst af mennesker, som er samlede for at lære, hvordan man skal gøre ting, som de allerede ved, hvordan de skal gøre, men som de ikke har haft tid til at gøre, fordi de har haft for mange møder, de var nødt til at deltage i.«

Eller:

»NEJ TAK

til 35 timers arbejdsuge.

Lad os beholde de 20 vi har!«

Ud af det store materiale på over 800 kopifitier har EMK valgt at publicere et mindre udvalg på ca. 70 eksempler, der både form- og emnemæssigt spænder meget vidt. Mange af disse anonyme tilkendegivelser er tydeligvis lanceret af arbejdstagerne, mens enkelte må stamme fra arbejdsgiverside.

Humoren og satiren er »de undertrykte« våben. I dette danske materiale savnes imidlertid eksempler på den politiske satire, som f. eks. Østeuropa er så rig på i nutidig mundtlig tradition. Derimod er der store og varierede mængder af arbejdspladssatire i de danske kopifitier. Det er måske her, at danskerne først og fremmest føler sig undertrykte og utilfredse?

EMK har skrevet en god bog – den første om dette emne ud fra et dansk indsamlet materiale – og med en grundig og velskrevet indledning, som karakteriserer genren og placerer den i tid, rum og socialt miljø.

Karsten Biering

Bent Blüdnikow:

Sladder og satire. Københavnerliv i 1780'erne

Gyldendal, 1988. 181 s., ill. Pris kr. 225,-. ISBN 87-00-23962-3.

»Løst og fast om 1780'erne« kunne man kalde denne bog. Det er et bestillingsarbejde fra foreningen »Borgervennen af 1788«, der har villet fejre sit 200 års jubilæum. Arkivar ved Rigsarkivet Bent Blüdnikow har påtaget sig arbejdet. Han har tidligere i andre publikationer beskæftiget sig med denne periode.

Bogen tager udgangspunkt i 135 kobberstik og folkelige træsnit fra 1780'erne. De gengives og kommenteres i 16 tematisk inddelte kapitler. Temaerne er ikke særlig systematisk opstillet, og de overlapper hinanden. Nogle kapitler handler om enkeltpersoner som »ildebrandsforfatteren«, »en krigsgal kronprins?« og »Sigvart Lyche«, andre om »viser« og »satiriske stik«, mens endnu andre tematiserer på tværs om bl. a. »sexualmoral«, »landboreformer«, »politi og kriminalitet« og »dramatik og forlystelser«. Kapitlet »udenrigspolitik« handler først og fremmest om uoverensstemmelserne med Sverige i 1788. Af samtidige kilder trækker Blüdnikow især på de utrykte »efterretninger«, som embedsmanden J. P. K. Rosenstand-Goiske sendte til sine venner på De vestindiske Øer for at holde dem underrettet om tilværelsen i København. Billederne har han især fundet gennem F. C. Krohns beskrivende fortegnelse over »Danske Kobberstik, Raderinger, Illustrationer m.m.« fra 1889, men der er også fremkommet en række billeder under arbejdet, som Krohn ikke har med. Blüdnikows bog afsluttes med noter og et personregister.

Begunstiget af Struensens trykkefrihed myldrede det frem med mere eller mindre folkelige pjecer, skillingsviser og satiriske stik i 1770'erne, 80'erne og 90'erne. Gengivelsen af billederne er bogens største plus, mange af dem publiceres for første gang siden 1780'erne. Det er en broget og fascinerende billedverden, der oprulles – fra Abildgaards og Clemens' kendte stik til de grove, anonyme træsnit. Billederne er ofte svære at tolke,

idet de kan være allegoriske, satiren kan være meget indforstået og symbolerne uforståelige. Blüdnikow har i sin tekst trukket den konkrete baggrund for de enkelte billeder udmærket frem. Her kan han trække på arkivmateriale fra Danske Kancelli og Politiretten (i Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland), og derved bliver mange ukendte begivenheder og personer hevet frem i dagens lys. Retssager om kritiske skillingsviser f.eks. Som da de københavnske spækhøkere i 1786 anlagde sag mod trykkeren af en vise, der kritiserede det dyre og sparsomme smør. Eller da politiet i 1785 lagde sag an mod trykker Horrekbow for et »forargeligt og meget liderligt« billede, der viste prostitution i teltene på Dyrehavsbakken. Kapitlet om 1780'ernes litterære enfant terrible, Sigvart Lyche, der skrev for både høj og lav, er bestemt heller ikke kedeligt.

I bogen savner jeg imidlertid en bedre karakteristik af billederne og deres virkemidler. Der mangler elementære oplysninger som format, trykkested og tryksteknik (kobberstik, radering, træsnit osv.). Det oplyses ikke, at en del af trykkene er beskåret. Og der er stort set ingen karakterisering af folkekunstens særlige virkemidler som ornamentik, fladeudfyldning, særligt perspektiv, samspil mellem tekst og billede m.m. Blüdnikow kunne med fordel have trukket mere på den kunsthistoriske faglitteratur, især Nils-Arvid Bringéus' og V. E. Clausens arbejder. Side 22 gengiver Blüdnikow et satirisk stik, der angiveligt forestiller ildbrandsforfatteren C. Fr. Reiser til hest, og tolker det ud fra Frederik V's rytterstatue på Kongens Nytorv. V. E. Clausen kan imidlertid oplyse, at billedet er trykt af J. H. Thiele med en stok, som denne i 1772 benyttede til at forestille Struensele (Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884, nr. 301).

Der står flere nye ting om skillingsviser i bogen, men viserne behandles alt for unuanceret som blotte *tekster*. »Melodierne var tidens kendte schlagere« er stort set det eneste, der står om menigmands sangkultur. Og det er en lidt tvivlsom påstand – for hvad er »kendte schlagere« i 1780'erne? Skillingsvisernes me-

lodihenvisninger strækker sig fra »Mel. efter Klaveer-Noder« og til traditionelle folkeviser og åndelige sange, og alene dét sætter spørgsmålstegn ved, hvor homogen brugergruppen var, og hvor ens visernes funktion har været. Her savnes en bredere musiksociologisk tilgangsvinkel. Der er ikke så meget litteratur om emnet – men den findes.

Bogen formål er at give »... et indblik i den virkelighed, som optog datidens almindelige mennesker, og den kultur, der var deres«. Et indblik giver den, men skildringen bliver for diffus, synes jeg. Bogen ville have vundet ved en mere afklaret holdning til, hvad begrebet almindelige mennesker egentlig dækker. Det er vel ikke Rosenstand-Goiskes omgangskreds? Og alle kobberstik og skillingsviser blev vel ikke købt og brugt af kun én befolkningsgruppe? Bogen ville ligeledes have vundet ved en klargøring af kulturbegrebet og ved en mere systematisk disposition.

På trods af denne kritik er det en sjov og appetitvækkende bog. Blüdnikow har efterhånden gode forudsætninger for at skrive en større og mere forpligtende skildring af dagliglivet i Danmark o. 1800 – det være han hermed opfordret til!

Jens Henrik Koudal

Svend Aage Andersen: Havnearbejderne i Århus – før containernes tid

En undersøgelse af deres livsform og erfaringsverden ca. 1880-1960. Århus byhistoriske udvalg 1988, 247 s., ill. Kr. 203,75. ISBN 87-7288-185-2.

Mange bøger har så fantasifulde titler, at man kun kan gætte på, hvad de indeholder. Sådan er det ikke med den her anmeldte, hvor Svend Aage Andersen med titel og undertitel giver prisværdig god besked.

Bogen er en værdifuld undersøgelse af en ofte overset erhvervsgruppe, som i mange henseender har levet »på randen«, ofte forbigået i både søfartslitteratur og byhistorier. Selv i fremstillinger af havnens historie er tyngdepunktet som regel at finde i teknologien.

Undersøgelsens tidsmæssige afgrænsning er også vel valgt, således at den omfatter havnearbejdernes størstedstid fra de dyre dampskibe nødvendiggjorde korte havneophold, og indtil »containerrevolutionen«s mekanisering på helt afgørende vis ændrede indholdet af arbejdet på havnen.

Grundstammen i værkets kildemateriale er 40 interviews med havnearbejdere og deres koner (alle født i tidsrummet 1898-1924), og i første note gengives den »huskeseddel«, som har været udgangspunkt for de i øvrigt frie samtaler. På arkiv siden har Havnearbejdernes Fagforening ikke sat sig mange spor, men arkiverne fra havnens arbejdsgivere og Århus Havnevæsen er udnyttet og suppleret med oplysninger fra folketællingslisterne fra 1901.

Svend Aage Andersens teoretiske udgangspunkt er det noget upræcist definerede begreb arbejderkultur. Forfatteren kommer s. 176-177 frem til, at havnearbejderkultur er en erhvervskultur – og sådanne er der flere af inden for begrebet arbejderkultur. De teoretiske overvejelser i såvel indledning som i det afsluttende kapitel ville have vundet ved lidt mere afklaring.

Disse bemærkninger skal dog ikke skygge for den kendsgerning, at bogen på levende og udmærket vis giver en fremstilling af havnearbejdernes livsform, der var præget af den ufaglærte løsarbejders usikre beskæftigelsesforhold, et arbejde med lav mekaniseringsgrad, en stærk »vi-følelse«, vedligeholdt af såvel arbejdskollektivets sammenhold som omverdenens tagen afstand fra de »vilde« og »uordentlige« havnearbejdere. Hvis det tilsvarende emne var blevet taget op for en snes år siden, ville de organisatoriske synsvinkler nok have domineret. Svend Aage Andersen har lykkeligvis valgt anderledes, så der er plads til både arbejde og fritid, familie og kolleger, holdninger og helheder.

Efter indledningen, hvor der bl. a. gives en nyttig litteraturoversigt, kombineres velvalgte citater fra interviews med kommentarer og perspektiverende overvejelser i kapitlerne: Rammebetingelserne, Herkomst og Sammensætning, Arbejde,

Arbejdskampe, Bolig- og Familiesituation og til sidst Havnearbejderkulturen.

Omkring 50 gode fotografier beriger fremstillingen.

Bogen er det første synlige resultat af et projekt om »Den 'anden' arbejderkultur i Århus 1890-1940«. Uanset at denne titel måske er lidt kryptisk for den uindviede, så er der tydeligvis god grund til at glæde sig til fortsættelsen.

Hans Jeppesen

Peter Dragsbo:

Forstæder i Esbjerg 1900-1960

Esbjerg Museum, 1988, ill. Kr. 50,-. ISBN 87-980366-6-1.

Med Peter Dragsbos »Forstæder i Esbjerg 1900-1960« har Esbjerg Museum udgivet 3 registranter, hvori kommunens bevaringsværdige bygninger er gennemgået.

Forstæderne har ikke været meget i søgelyset som forskningsområde hidtil. Det skyldes måske den lidt nedladende holdning til forstadsområder, som især har præget 1960'erne og 70'erne. I indledningen til bogen gør Dragsbo rede for, hvordan holdningen til forstæderne har skiftet fra de første forstæder så dagens lys i England under den begyndende industrialisme i slutningen af 1700-tallet. På den tid var det den velstående middelklasse, der flygtede uden for byerne for at undgå industriplagerne, røg, støj og møg. Samtidig vandt den romantiske »tilbage til naturen«-ideologi indpas, hvorfor det at bo i forstad blev betragtet som noget dejligt og eftertragtesværdigt.

Samme historie gentager sig herhjemme i midten af forrige århundrede, hvor bl. a. kunstnerne slog sig ned på Østerbro ved København. Forstaden blev dog først et statistisk begreb med folketællingen 1911, hvor forstadsbefolkningen var steget betydeligt. Den nedladende holdning er dog et fænomen, knyttet til de utallige »sovebyområder«, som især karakteriserer 1960'erne. Dette negative syn har måske været årsagen til, at bygningsregistreringer i bevaringsøje-

med ikke er foretaget i forstadsområderne i større omfang. Som en af de involverede i Københavns Amtsmuseumråds oversigter over forstædernes kulturelle udvikling synes jeg selvfølgelig, at emnet kulturhistorisk er spændende.

At det er Peter Dragsbo, der som den første har foretaget en omfattende registrering som denne bog, hvor ikke alene enkelte huse og kvarterer beskrives, men hvor kvartersdannelsen sættes ind i en større kulturhistorisk, arkitektonisk og politisk-økonomisk helhed, kan ikke undre. Allerede i specialet, publiceret som »Huse i Aabenraa«, havde han øjnene åbne for emnet og kunne med sin etnologiske beskrivelse og sine smukke tegninger gøre stoffet spændende.

Denne registrant er også blevet spændende læsning. Man kunne have frygtet, at en systematisk registrering ville blive en kedelig gennemgang af det ene kvarter efter det andet. Men her slår forfatterens store viden igennem, så det bliver en »historie«, man læser, krydret med Dragsbos morsomme, rammende og til tider ironiske bemærkninger, der gør karakteristikken af huse og kvarterer levende. Bogen er bygget godt op pædagogisk.

I indledningen gives som nævnt en oversigt over forstadsbegrebet historisk og over de skiftende holdninger til at bo i forstaden. Næste afsnit indeholder en kort historik over byen Esbjergs udvikling, med vægt på bl.a. en beskrivelse af den tidlige byplanlægnings historie. Dette afsnit viser klart, hvor stor en viden forfatteren har på området. Det kan være vanskeligt at få de mange faktorer, som spiller ind på byudvikling og planlægning, til at indgå i beskrivelsen, uden at læseren kører træet eller kommer til at kede sig. Men det mestrer Dragsbo.

Efter disse generelle beskrivelser, hvor Esbjergs byudvikling er sat ind i en større sammenhæng, følger beskrivelsen af byens kvarterer, pædagogisk illustreret ved kort, så man ved, hvor man befinder sig, og med mange dejlige fotografier af huse og kvarterer. Disse afsnit kan anvendes som opslag, hvor f.eks. beboerne i de forskellige kvarterer kan tage på byvandring i eget og andre kvarterer, og

man behøver ikke at læse dem i kronologisk rækkefølge for at få glæde af dem.

Dragsbo undgår behændigt, at denne kvartersgennemgang bliver en gentagelse, hvilket kan være vanskeligt, da mange kvarterer jo rummer bygninger fra samme perioder. Men den forfatterens store viden får hvert afsnit en ny historie beskrevet.

I en sammenfatning, side 109, vover Dragsbo det ene øje. Han inddeler huse i kategorier efter, hvor bevaringsværdige de må antages at være. Det er en vanskelig sag at opstille kriterier for en sådan opdeling i kategorier. Som etnolog står man ofte i det dilemma, at huse, som efter en strikt arkitektonisk vurdering ikke kan betragtes som særlig bevaringsværdige, ud fra en etnologisk vurdering har fortælle værdi. Og hvad gør man så? Gennem hele bogen har Dragsbo dog ikke lagt skjul på egne vurderinger, og det kommer tydeligt frem, når et hus er blevet maltrakteret gennem forandringer, der ikke er helt i overensstemmelse med dets arkitektoniske intentioner. Men er det helt etnologisk at gennemføre denne vurderingsmåde?

Bogen afsluttes med en fyldig litteraturliste over emneområdet samt en adresseliste over de i bogen beskrevne og fotodokumenterede huse.

Det må være en utrolig tilfredsstillelse at have fået gennemført en sådan udtømmende og fyldig registrering ud fra en etnologisk og kulturhistorisk synsvinkel. Da bogen er så systematisk, kan den anvendes som metodebog og forhåbentlig mane andre til at gøre ligeså.

Min kritik går mere på bogens udstyr end på selve indholdet. Jeg synes, den skulle have haft en bogform, ikke denne hæfteform. Den er trods de mange gode billeder ikke rigtig »lækker« at have i hånden, og det er synd. Et andet meget væsentligt kritikpunkt er kortene i bogen. Selv med mine splinternye briller er jeg ikke i stand til at tyde de gnidrede småtegn, der jo nok skal angive vejnavne, det gælder næsten alt kortmateriale. Det er for ringe og irriterende under læsningen, fordi kortene jo netop skulle være vejledende. Her burde man ikke have sparet.

Bogen er en anbefalelsesværdig registrant med stor værdi for det kulturhistoriske bevaringsarbejde for nyere tid. Som metodebog er den også god, og den levende skrivestil gør den til spændende læsning også uden for fagkredse.

Ena Hvidberg

Inger Støtt:

Bølgeblik, mink og mennesker

Skagenstudier 2, Skagen Fortidsminder, 1988. 72 s., ill. Pris kr. 78,-. ISBN 87-88940-03-9, ISSN 0902-8013.

I en tid, hvor flere og flere museer synes forblændede af turismens nutidige fjælebodsløjer og deres løfter om indtægter og publikum, er det glædeligt at træffe på institutioner, der tør holde fast ved deres kulturhistoriske og dokumentariske forpligtelser. Et sådant museum er Skagen Fortidsminder, der for andet år i træk har udsendt en publikation bygget på indsamling og undersøgelse af karakteristiske fænomener i lokalsamfundet. Senest har museets medarbejder Inger Støtt og fotografen Leif Nielsen gennemført en registrering af de mange minkfarme i Skagen kommune suppleret med en undersøgelse af pelsdyravlens historiske udvikling i området.

I »Bølgeblik, mink og mennesker« præ-senteres noget af materialet om dette erhverv, der skønt temmelig upåagtet af det øvrige samfund både har haft stor lokal- og nationaløkonomisk betydning. Interessant er det at se, hvordan pelsdyravlen i starten kom ind som et bierhverv for landbrugere og bundgarnsfiskere. Begge havde arealer til anlæg af bure og ledig arbejdskapacitet på de årstider, hvor minkene krævede det. For bundgarnsfiskerne kunne der yderligere være tale om at bruge dele af fangsten som foder.

Efterhånden som minkenes skind fandt vej til flere og flere fashionable kvindeskuldre i det store udland blev pelsdyravlen en selvstændig levevej med tilhørende følgeindustrier såsom fodercentraler og udstyrsleverandører. Alene i Skagen bliver der her sidst i 80'erne pro-

duceret omkring 220 tusind minkskind årligt.

Om alt dette og om pelsdyravlernes bestandige konflikter med de kommunale bygge- og miljømyndigheder fortæller Inger Støtt udførligt. Den sidste del af bogen gengiver i fotografier og tekst en reportage fra arbejdet på en minkfarm i Ålbæk gennem et helt år. Billederne er gode og instruktive, og de giver en fin afrunding af dette prisværdige eksempel på et stykke museal samtidokumentation.

Poul H. Moustgaard

Nord nytt 31. Tema: Arbejderkultur

Viborg, 1987. Ill. Kr. 80,-. ISSN 0008-1345

Nord nytt 32. Tema: Folkekultur og massekultur

Viborg, 1988. Ill. Kr. 80,-. ISSN 0008-1345.

Unifol 85. Tema: Arbejderkultur

Kbh 1986. Kr. 140,-. ISBN 87-7421-503-5.

Unifol 86. Tema:

Folkeviser og Folkesang

Kbh 1987. Kr. 90,-. ISBN 87-7421-555-8.

Unifol 87. Tema: Arbejdererindringer

Kbh 1988. Kr. 110,-. ISBN 87-7421-609-0.

Den interesse, der de sidste 20 år har været for arbejderklassens historie, har været båret af meget forskelligartede interesser. Der har været politiske interesser i at hente erfaringer ud fra fortidens kampe. Der har været kønspolitiske i at beskæftige sig med arbejderkvinder. Der har været demokratiske i at give mæle til underprivilegerede grupper. Osv. Men der har også været forskellige fagpolitiske interesser blandt de forskere, der har løftet opgaven. Historikere, sociologer, psykologer, litterater, etnologer og folklorister har haft deres forskellige aktier i sagen. Og set i retrospekt, har der også været skiftende accenter i konjunkturen for hvad der var »spændende«. Ret beset handler hele denne udvikling om, at udforskningen af arbejderklas-

sens historie og kultur stiller nogle udfordringer til forskningen, som ikke lader sig løse inden for rammerne af en enkelt af de eksisterende videnskaber. En kulturforskning, der kan indfri udfordringen, er med nødvendighed såvel historisk som sociologisk, den optager såvel den objektive som den subjektive side af sagen, den interesserer sig for hele livsspektret i såvel typiske som unikke manifestationer. Den må med nødvendighed have en meget bred faglighed på tværs af de relativt tilfældige grænser, inden for hvilke akademisk dannelse i dag foregår.

En sådan programerklæring føler jeg trang til efter at have læst ovennævnte fem publikationer. De repræsenterer i hovedsagen en etnologisk/folkloristisk tilgang til studiet af arbejderkulturen og dermed en udvidelse af såvel arbejdsfelt som -metoder i forhold til historikere og sociologer. Men samtidig også tit en forbløffende indsnævring af perspektivet for forskningen. Det er jo vigtigt at sætte fokus på dagliglivserfaringer. Men det forekommer mig, at områder som politik, strejker, organisationer, kampen for et andet samfund og lignende næsten er ikke-eksisterende dimensioner i artiklerne i disse 5 tidsskrifter. Som om dét var historikernes bord! Som om etnologer og folklorister ikke også må omstille deres metodiske tilgang til stoffet ved overgangen fra bondekulturen til arbejderkulturen!

Nord nytt nr. 31 fra 1987 har arbejderkultur som tema.

Susanne Lundin har en god lille artikel om typografernes selvfølelse, og hvordan den har ændret sig langs den teknologiske udvikling som parameter. Det er erfaringer fra Lund hun bygger på, men konklusionerne holder sikkert generelt, nemlig at den tekniske udvikling integrerede typografen i arbejderklassen og tendentielt opløste faget.

Pekka Leimu bidrager med nummerets mest spændende artikel om et feltarbejde i tekstilbyen Forssa i Sydfinland. Her påpeges det, at den helt afgørende faktor ved ændringerne i familien under kapitalismen er den, at kvinderne kan ernære sig selv. Analyseret på dette materiale bliver forholdene tydeligere, fordi

tendenserne fremtræder i Forssa før de gør det i det øvrige samfund. Artiklen er et eksempel på den svære tværfagligheds kunst. Leimu overskrider grænserne for sin egen faglighed og kan på dette grundlag indfange stoffets særtræk.

Svend Aage Andersen skriver om »Erindring og litteratur« og tilføjer den væsentlige dimension til diskussionen om kilderne til studiet af arbejderkulturen, at skønlitteraturen kan indeholde informationer, som ellers ikke kan tilvejebringes. Ikke mindst de ømtålelige informationer om intimsfæren. Der er mange gode overvejelser over erindringernes status og brugbarhed og han demonstrerer, at tekstanalyse oplagt er et redskab, forskning i arbejderkultur ikke kan give afkald på.

Jørgen Burchardt bidrager med en artikel om arbejdstøj. Og det er både rigtigt og godt, det der står. Men den kunne lige så godt handle om alt muligt andet. Tøjet fremstår blot som de genstande, etnologen katalogiserer. Der foretages en minutøs registrering af forskellige typer kitter. Til hvilket formål spørger man sig selv?

Nord nytt 31 indeholder også to mere teoretiske artikler.

Gösta Arvastson plæderer således i »Den mätbara människan« for, at ikke mindst adfærdsvidenskaberne har reduceret arbejderne til statistiske data. Han ser dette som en konsekvens af taylorismen og andre rationaliseringsinstrumenter. Men dette endelige menneske eksisterer ikke i virkeligheden. Han påpeger, at selvom mennesket forsøges reduceret til et vedhæng til maskinen, eksisterer det stadig og insisterer på sig selv. Med eksempler fra Volvo peger han på en mere subversiv forskningspraksis.

Lissie Åström kritiserer i en artikel den fænomenologiske kulturanalyse. Den har sit teoretiske bagland hos Edmund Husserl og har en vis udbredelse i Sverige. Især vender hun sig mod de fænomenologiske tolknings pålidelighed.

Nummeret indeholder også en oversigtsartikel over de norske arbejdermusser og et udmærket referat af det internationale symposium om »Working Class Culture«, der blev afholdt i Norrköping i

september 1986. Hertil kommer en stor og vægtig anmeldelsessektion.

Nord nytt 32 handler om »Folkekultur og massekultur«. Det er en inspirerende modstilling af centrale termer. Er folket måske ikke masse? Og folkekultur ikke en massekultur? Eller er det sådan, at den moderne massekultur ikke er en folkekultur? Disse spørgsmål diskuteres ud fra de positioner, som i øvrigt har præget massekommunikationsforskningens mere spændende dele i mange år. Men arbejderkulturforskning handler det ikke specielt om. Bortset fra en artikel af *Antti Metsänkylä* og *Svend Aage Andersen*, som er et referat af den 4. arbejds-konference i Deutsche Gesellschaft für Volkskunde i april-maj 1987. Den havde »Den museale fremstilling af arbejderkultur« som hovedtema, men der var også plads til andre temaer inden for området arbejderkultur.

I 1982 oprettedes forsøgsvis et Center for arbejderkulturstudier ved Københavns Universitet. I 1986 udsendte folke-ne bag projektet en rapport om de forløbne år. Rapporten er udsendt som årsberetning for Institut for Folkemind-videnskab 1985. Her kan man læse forskellige fagligt betingede tilgange til studiet af arbejderkultur, som samtidig tegner de oprindelige aktiehavere i Centret.

Niels Finn Christiansen og *Karl Christian Lammers* viser hvordan sagerne tager sig ud set fra historievidenskaben. De fremhæver solidariteten som det vigtigste ved arbejderkulturen og at organiseringen af og på denne solidaritet følgelig bliver det mest centrale. Arbejderkulturen ses som rummende et mere materielt kulturbegreb end den borgerlige kultur.

Flemming Hemmersam tager sit udgangspunkt i folkloristikken og mener at den og etnologien er bedst egnede som grundlag for en videnskab om arbejderkulturen, fordi disse videnskaber traditionelt nærmer sig problemerne »fra neden«, mens historie og litteraturvidenskab traditionelt gør det »fra oven«. I øvrigt er hans ambition at tegne omridsene af en videnskab om arbejderkultur af næsten encyklopædisk omfang.

Helt ned på jorden kommer vi i *Annet-*

te Vasströms artikel om et tværfagligt undervisningsprojekt hun i 1984/85 var med til at lave ved centret. Projektet var ikke uden vanskeligheder: tværfaglighed er svær. Men i hendes beskrivelse er der alligevel så mange konkrete oplysninger om forløbet, at man kan se omridsene af et nyt forløb. Vel at mærke efter de involverede lærere havde flyttet sig som følge af de indsigter, artiklen lægger op til.

Leif Hansen lægger i »Tekstanalyse og arbejdererindringer« op til at tekstanalysen, som i litteraturvidenskaben er udviklet på litterære tekster, med fordel kan anvendes på erindringerne. De er også i en vis udstrækning fiktion. De er i hvert fald i første række *fortælling*. Det synes indlysende, at fortælle-synsvinklen er betydelig mere givtig end en kildekritisk behandling af erindringerne.

I forlængelse heraf har *Karsten Biering* en god lille artikel om et konkret erindringsindsamlingsprojekt, nemlig i forbindelse med Teglværksprojektet i Sønderjylland. Han kommer ikke mindst ind på en række af de tekniske sider af indsamlings- og optagearbejdet.

Mette Iversen skriver om udforskningen af den kvindelige del af arbejderkulturen. Hendes slående pointe er, at fordi kvinderne har udviklet en forskningspraksis, der er specielt rettet mod et »usynliggjort« objekt, er den et særligt vigtigt bidrag til arbejderkulturforskningen. I en efterfølgende artikel beskæftiger hun sig med forholdet mellem arbejderkultur og den industrielle massekultur. Der er næppe nogen tvivl om, at udviklingen af massekulturen i 50'erne (»amerikaniseringen«, som det dengang hed) var en afgørende udfordring til arbejderkulturen.

Et særligt aspekt i sammenhæng med denne problematik tager *John Kofoed-Meyer* op i en artikel om arbejderidræt. I skitseform viser han udviklingen i arbejderidrætten og dens forhold til samfundets legemskultur i øvrigt. Samtidig med at arbejderidrætten døde ud, dyrkede arbejderne i efterkrigstiden sport som aldrig før. Sporten ses meget givende som en historisk bestemt form for legemskultur nøje knyttet til industrikulturen.

Peter Kemp beskæftiger sig i »Det frie

arbejde eller arbejdets frigørelse« med den mere filosofiske debat om arbejdsbegrebet, som har været oppe i 80'erne. Det er folk som Robert Havemann og André Gorz, der især har leveret skytset i debatten, men også Michael Husen og Cato Wadel. Lidt firkantet kan man sige, at spørgsmålet drejer sig om, hvorvidt 80'ernes arbejdsløshed er en almindelig teknologisk betinget arbejdsløshed, eller om introduktionen af den nye teknologi afgørende ændrer arbejdsbegrebet.

Leif Hansen tager i en artikel om fremtidens folkeoplysning ligeledes afsæt i den nye teknologi og peger på fremtidens store behov for voksenpædagogik. Fremtidens pædagogik må imødesee en forskydning mod en større vægt på voksenundervisning. Med de mange arbejds-løse akademikere var det så ikke en god idé at starte fremtiden allerede nu?

Unifol 1985 indeholder andre ting, som ikke alle kan nævnes her, bortset fra en udmærket bibliografi over afhandlinger inden for området arbejderkultur ved Københavns Universitets humanistiske fakultet 1980-86. En forbløffende omfattende oversigt.

I Unifol 1986 følger *Flemming Hemmersam* en interesse op, han også skrev om i 85-årsberetningen, nemlig symboler i arbejderkulturen. I 85-beretningen drejede det sig om symboler på faner, her drejer det sig om symboler i 1. majsange 1890-1924. Det er spændende og meget grundigt. Men det forekommer mig, at sangene næsten bliver væk i symboler og sangenes budskab næsten bliver identiske med symbolernes arkæologi.

Et projekt, som Hemmersam skitse-rede allerede i 85-beretningen opfylder næsten hele Unifol for 1987, nemlig et konkret projekt med indsamling af arbejdererindringer sammen med LO Faglige Pensionister og Efterlønsmodtagere i København. Indsamlingen løb i årene 1985-88 og omfatter 41 mennesker, som jævnlige samledes til diskussion og fælles opmuntning med Hemmersam som vejleder. Han kalder sin metode for kollektiv i modsætning til de hidtil anvendte, hvor man udsender spørgeskemaer eller interviewere, hvor affatningen altså er in-

dividuel. Den kollektive metode har den store fordel, at fortællerne får meget mere ud af det. Fortællingen bliver til i og med den bearbejdes i et fællesskab, som kan nedbryde begrænsninger for erindringerne. Der er et klart terapeutisk element i denne metode, som med fordel kan anvendes som studiekredsarbejde i et hvilket som helst aftenskole-regi. Hemmersam giver en oversigt over forløbet og formidler en evaluering foretaget af deltagerne. Derudover får vi 69 eksempler fra erindringerne samt nogle overvejelser over, hvad det er for et stof, der er kommet frem. Et smukt og eksemplarisk arbejde.

Unifol 1987 indeholder ligeledes en artikel af *Lené I. Jørgensen* om Nationalmuseets indsamling af håndværker- og arbejdererindringer (IHA) 1951-56. Det er jo den største af de danske indsamlinger og følger efter den tilsvarende svenske og samtidig med den norske. Indsamlingen adskiller sig i principper og omfang fra de to andre. Der kom mellem 3- og 4.000 erindringer ind. Når det ikke vides præcist, skyldes det, at registreringsarbejdet måtte stoppes på grund af manglende bevillinger. Artiklen er kort. Det er til gengæld også det eneste, man kan indvende imod den. Det er en gedigen sag.

Tværfaglighed er svært. Men det er også skægt, og man bliver klog af det. Samtidig er det den eneste vej frem for arbejderkulturstudier.

Morten Thing

Ebbe Schön (red.):

Folklore och litteratur i Norden

Studier i samspillet mellan folktradition och konstdiktning. Stockholm, Carlsons, 1987. 304 s. NIF Publications No. 17. ISBN 91-7798-120-0.

I 1982 tog Nordisk Institut for Folkedigtning (NIF), som for tiden har hjemsted i Åbo, initiativet til et fællesnordisk forskningsprojekt om forholdet mellem folklore og litteratur. Det skete i realistisk erkendelse af, at studiet af den gensidige afhængighed mellem den mundtlige tradition og skønlitteraturen var et i nordisk

forskning stærkt forsømt område. Siden begyndelsen af dette århundrede har folketraditionsforskere og litteraturforskere i stigende grad arbejdet i fagligt og institutionelt adskilte båse, med hver deres opgaver og metoder. De mange forbindelseslinier mellem de to traditionsformer har derfor for en stor del henligget upåagtede i et uvejsomt grænseområde, som kun få forskere har vovet sig ud i. Sådan var det ikke i den tidlige nordiske nationalromantiske folkemindeforskning og filologi i det 19. århundrede, og i mange lande uden for Norden har det aldrig været sådan.

Hvis nogle af de mange forbindelseslinier skulle efterspores, krævede det i Norden samarbejde mellem de adskilte faggrupper. NIF inviterede derfor en række folklorister og litteraturforskere fra Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige til at indgå i et arbejdsfællesskab. Der blev holdt en del møder, de første med diskussion af helheden og af de udvalgte områder, de senere med gennemgang af manuskripter. Og i 1987 forelå så bogen »Folklore och litteratur i Norden«. Bogen afspejler i den forstand et vellykket samarbejde, at den ikke er skæmmet af de fagskel, som endnu i 60'erne og 70'erne måtte synes uoverstigelige. I en anden - og urimeligt krævende - forstand kan samarbejdet synes mindre vellykket: fælles metodisk afklaring og enighed om afgrænsning er ikke nået. De enkelte bidragydere synes i det store og hele at skrive, som de er vant til, og om hvad de har lyst til. Bogen er langt fra at være en systematisk gennemstruktureret lærebog i emnet. En sådan ville nok ikke kunne skrives på nuværende tidspunkt. Bogen må snarest karakteriseres som en antologi af prøvestykker, forskellige mulige emner og metoder. Den er et sympatisk pionerarbejde, som når så langt, det her i 80'erne har været muligt. Forhåbentlig vil den blive fulgt af andre undersøgelser og i tidens fylde af synteser.

Ud over redaktørens instruktive indledende overblik over problemfeltet findes i bogen seks studier over forskellige - fortrinsvis nordiske - forfattere som bærere og formidlere af folketradition, to

undersøgelser af stof, som er vandret fra skrevne kilder ud i den mundtlige tradition og endelig en præsentation og diskussion af et eksempel på folkemindesamleren selv som parodisk litterær figur.

Satu Apo har i Aleksis Kivis berømte realistiske og humoristiske roman »Siv brødre« undersøgt skildringen af forholdene mellem kønnene i et landbrugsområde i Nyland i midten af det 19. århundrede. Romanens billeder heraf har han derefter sammenholdt med de - ret begrænsede - resultater vedrørende samme emne, som folkelivsforskerne er nået til. Den sydfinske bondekultur er både Kivis baggrund og genstanden for hans skildring. Apo påviser, at Kivi nøje gengiver miljøets normsystem, og at bogen også giver informationer, som ellers er vanskelige at finde. Også til studiet af mere generelle forhold, som f.eks. det folkelige verdensbillede, rummer romanen værdifuldt stof.

Hallfreður Örn Eiríksson behandler portrætterne af traditionsbærere i to islandske romaner Jón Thoroddsens »Mand og kvinde« (udg. posthumt 1876) og Halldór Laxness' »Frie mænd« (1934). I den første roman optræder som biperison en gammel fattig kone, þuriður, som er synsk, tror på gengangere, beretter sagn og reciterer bønner overleveret fra katolsk tid. Også i Laxness' roman er en gammel kone, Hallbera, den betydeligste traditionsbærer med evner og mundtligt overleveret viden svarende til þuriðurs. Hallfreður Örn Eiríksson underbygger det synspunkt, at disse kloge gamle koner i litteraturen ikke bare er et fast litterært inventar, men afspejler virkeligheden. At netop ældre kvinder har været traditionsbærere sættes i forbindelse med deres ansvar for børnenes traditionelle opdragelse, sprogligt og emotionelt. Traditionsstoffets historiske perspektiv er forudsætning for børnenes tilpasning til samfundet.

Den norske landmålslyriker og folkemindesamler Olav Aukrusts (1883-1929) forhold til folkedigtningen analyseres på flere niveauer i Ørnulf Hodnes bidrag. Aukrust bruger ikke blot det folkloristiske stof realistisk, men også symbolsk og al-

legorisk. Stoffet indgår for Aukrust i en historisk årsagssammenhæng og en national kontinuitet. Sagnene bliver til gamle hemmeligheder i sindet, som kan vækkes til virkelighedserkendelse. Hodne påpeger en sandsynlig sammenhæng mellem Aukrusts opfattelse og Moltke Moes gamle kloge afhandling om »Det mytiske tankesæt« (foredrag 1888, trykt 1909): »Vi staar overfor en egen tankeform, en ubevidst eller halvbevidst aandsvirksomhed, hvor forstand og fantasi endnu ikke har skilt sig ut fra hinanden, men virker sammen i udelt enhed, men hvor netop derfor det sanselig-billedlige er fremherskende, ganske som i sprogets røtter.« Det er ikke besynderligt, hvis folkemindeforskeren her har kunnet inspirere digteren til at frigøre ny skaberkraft fra de gamle kilder.

Bengt af Klintberg behandler de litterære eftervirkninger af folkeeventyret om kvinden, som ikke ville have børn. Eventyret har givet anledning til seks forskellige litterære udformninger, og det søges påvist, hvordan eventyret er nået frem til den enkelte forfatter, og hvilke forhold, der har bestemt de forskellige litterære udformninger og forfatterens forskellige holdninger til kvinden. Undersøgelsen påviser overraskende veje og identificerer en lang række aktører i dette smukke eksempel på intereuropæisk kulturudveksling

At det ikke blot er til ældre litteratur, folketraditionen kan åbne vigtige indgange, fremgår af Henning Sehmsdorfs analyse af den norske dramatiker Peder W. Cappelens skuespil »Tornerose, den sovendé skjønnehet« (1968). Skuespillet begynder, hvor eventyret slutter, nemlig da Tornerose vækkes til nyt liv af prinsens forløsende kys. Konflikten mellem på den ene side eros og logos og på den anden side følelseskulde og manglende skaber-evne bestemmer stykkets tema og stil. Sehmsdorf samler overbevisende tolkningen i Aristoteles' ord: det er myten, som giver poetisk form til stoffet.

Også i Ebbe Schöns studie af det folkloristiske stofs funktion i Velhelm Mobergs betydningsfulde historiske roman »Rid i natt« (1941), som foregår 1650, men som også har tydelig adresse

til de svenske magthavere under Anden Verdenskrig, afdækkes folklorens tidløse magt. Det aktuelle gives ved hjælp af folkloren mytisk karakter. Folkloren bliver brugt til at skabe mening og sammenhæng i tilværelsen og i den aktuelle politiske situation til at skabe forbindelse mellem modstandsviljen og dybe folkelige instinkter.

Mens alle de nævnte undersøgelser på forskellig måde belyser brugen af mundtligt traditionsstof i skreven litteratur, har Gun Herranen udnyttet en usædvanlig mulighed for et detaljeret studium af et eksempel på det modsatte forhold. Hun studerer materiale i mundtlig tradition, som går tilbage til trykte kilder. Det er den art af traditionsstof, den såkaldte »booklore«, som ældre folklorister på jagt efter det, som de anså for den ægte folketradition, ikke ønskede at befatte sig med. Gun Herranen arbejder med det eventyrrepertoire, som i begyndelsen af århundredet er optegnet efter den blinde fortæller Berndt Strömberg fra Ekenäs i det sydligste Finland. En del af Strömbergs eventyr blev af udgiverne af de finlandssvenske folkeeventyr kasseret, fordi det var tekster, som Strömberg havde fået læst højt af skoledrenge mange år før. Hertil hører Strömbergs version af H. C. Andersens »Ib og lille Christine«. Da optegnelsen af dette eventyr efter Strömberg er bevaret, har Gun Herranen kunnet sammenligne Strömbergs tekst med H. C. Andersens, og hun har derved kunnet gennemføre en detaljeret undersøgelse af en litterær teksts transformation fra skriftlig til mundtlig tradition, med et fagligt udtryk: tekstens folklorisering. Under denne transformationsproces sker reduktion og afpoetisering, men også addition og konkretisering. Teksten får sine egne kvaliteter.

Læsebøger og øvebøger til sprogundervisning er et meget gammelt og endnu alt for dårligt udforsket medium for vekselvirkningen mellem mundtlig og skriftlig tradition. Dette emne behandles af Reimund Kvideland. Stof fra såvel den mundtlige som den skriftlige tradition indgår i disse bøger, og i nogen udstrækning spredes det derfra igen ud i den mundtlige tradition. Men de færreste fol-

ketraditionsoptegnere ønskede at medtage stof, som de genkendte fra sådanne trykte kilder. Stoffet ansås for uægte. Dertil kommer, at meddelere med længere skolegang som oftest blev undgået af optegnerne. Kvideland kan påvise flere eksempler på, at den samme historie findes i både lærebøgerne og i den mundtlige tradition. Men det er svært at afgøre, hvilken vej påvirkningen er gået. Der savnes detaljerede undersøgelser for at kunne klarlægge sammenhængen. Mindst tre strømninger eksisterer: stof er kommet fra den mundtlige tradition ind i lærebøgerne, stof er kommet fra lærebøgerne ud i den mundtlige tradition, og stof har hele tiden levet i den mundtlige tradition og uafhængigt af lærebøgerne. Problemet er i konkrete tilfælde at afgøre, hvilken af modellerne, der er den rigtige. Overvejelse fortjener den citerede opfattelse hos gamle Albert Wesselski, at folkdigtningen var afhængig af med mellemrum at skriftfæstes for overhovedet at kunne overleve.

For folketraditionsforskere har Eske K. Mathiesen sidst i bogen ophængt et troldspejl, hvori fejl straks bemærkes. Spejlet er Vilhelm Grønbechs skønlitterære bog fra 1940 »Sejersen fra Variager« med den vigtige biperson folkemindesamleren kaldet Stakkelsen. Han hænges ud som den videnskabelige turist, der ikke kan se det virkelige liv. Stakkelsen mangler helt oplevelsen af sammenhængen, erkendelsen af kulturens helhed. »Ord var til for at bruge og ikke til at pille i,« belærer forfatteren. De traditionelle værdier skal forvaltes og forvandles for også i en ny tid at blive skabende tradition. Det er Grønbechs budskab med sin bog.

Og det er også i den overordnede forstand, som i øjeblikket er den eneste mulige, syntesen af disse ni nutidige nordiske forskeres pionerarbejde. Desuden er afhandlingerne som helhed en overbevisende illustration af, at de etablerede skotter mellem mundtlig tradition og skriftlig tradition og mellem folklorister og litteraturforskere har hindret indsigt i og udøvelse af frugtbar vekselvirkning.

Iver Kjær

Reimund Kvideland & Henning K. Sehmsdorf (udg): Scandinavian Folk Belief and Legend Minneapolis, University of Minnesota Press, 1988 (The Nordic Series vol. 15). xxii+430 s. \$29,-.

Asbjørnsen & Moes berømte »Norske Folkeeventyr« (1841-44) er oversat til mange sprog, men ellers er det småt med internationale oversættelser af skandinavisk folkedigtning. Udvalg af viser, eventyr og sagn findes på engelsk og tysk, men dermed er også næsten alt sagt. Desuden er de i nogle tilfælde gamle og kildemæssigt upålidelige, og endelig skal tilføjes, at af de skandinaviske sprogområder er det danske absolut ringest repræsenteret i oversættelser til hovedsprogene. Det er tydeligvis vor egen skyld. Der skal både selvbevidsthed og energisk PR-arbejde til for at »sælge« den hjemlige kultur på det internationale marked, et forhold som de store lande er sig meget bevidst. Også en del mindre lande maser ufortrødent på, finnerne har været særdeles aktive gennem mange år, efterhånden er nordmændene og især svenskerne ved at komme godt med, mens vi – som sædvanlig, sukker man – er langt bagud. Er dansk folkekultur ikke værdifuld og interessant, ikke værd at gøre en international indsats for?

Nu kan vi så i det mindste glæde os over en håndsrekning fra en nordmand og en tysk-amerikaner. Kvideland (Bergen) har i perioder undervist i USA og Sehmsdorf er tilknyttet Scandinavian Department i Seattle, Washington. Begge har førstehåndserfaring i netop den undervisning i »Scandinavian Folklore«, som udvalget skal tjene, så der er ikke tale om noget tilfældigt *con amore*-arbejde.

Kulturområdet, bogen behandler, er den skandinavisk-talende verden, der interesserer mange amerikanere, ikke mindst fordi en del af dem nedstammer fra skandinaviske emigranter. *Emneområdet* er sagn og folketro i bred forstand, og *perioden* er den, man har professionelle førstehåndsoptegnelser fra, altså 19.-20. årh. Ældre tiders og naboombåders traditioner strejfes kun lejlighedsvis.

Tekstudvalget består af 430 tekster udvalgt nogenlunde ligeligt fra hvert af de skandinaviske talende områder, men blandet således at materialet er organiseret efter emner, ikke efter områder. Den underliggende antagelse er at skandinaverne i store træk har fælles tradition, og det er nok rigtigt; men særtræk findes nu også, f.eks. er danske og norske troldre forskellige, varulvetroen har særudvikling i Østdanmark og Sydvestsverige osv. Regionale forskelligheder er der ikke så få af, og nogle af dem er også undersøgt og kortlagt f.eks. i »Atlas over svensk folkkultur«. Alligevel må man medgive, at der ved sammenligning med andre folks traditioner mærkes tydelige skandinaviske fællestræk, så ordningen skal ikke anfægtes.

Når man i et eneste bind skal præsentere en optegnelsermasse, som ville kunne fylde et pænt provinsbibliotek, har man en hård kamp at bestå med repræsentativitetsproblemet, som er uløseligt. Her har udgiverne valgt at sætse på gode (i betydningen »informationsrige« og »godt repræsenterede«) tekster, meget ofte sådan, at blot en eller to tekster må bære byrden at dække en hel temakreds. Den kyndige læser vil uundgåeligt savne en del; men jeg har ikke fundet eksempler på tekster, der kunne have været udeladt!

Eneste mulighed for at imødegå den hårde begrænsning, som selve omfanget kræver, er at supplere ad bibliografisk vej, og den vej har udgiverne ikke alene betrådt, men gjort til en hovedfærdselsåre (dog mest for dem der læser de skandinaviske sprog). De har gjort en meget stor indsats for at henvise til litteratur, der sætter de 430 tekster i relief. Alene for bibliografiens skyld vil bogen fremover være til stor gavn også for skandinavisk folkloristisk.

Da jeg i 1985 underviste i »Scandinavian Folklore« i Californien, kunne jeg takket være udgivernes imødekommethed benytte manuskriptet til den nu udgivne bog. Jeg kan derfor bevidne, at den er velegnet til sit formål, at introducere den skandinaviske sagn- og folketrosvorden for et udenlandsk publikum (hvad der er af betydning ikke mindst for for-

ståelsen af den skandinaviske litteratur, som henter meget fra folketraditionen). Men er det ikke påfaldende, hvor lidt aktive vi danske selv er på dette felt?

Bengt Holbek

Inger-Lise Hjordt-Vetlesen: En skrivende bondepige

På sporet af kvinden i Helene Stranges liv og værk. Odense 1988, 224 s., illustreret. Kr. 188,-. ISBN 87-7492-675-6

Endelig er personen Helene Strange og hendes forfatterskab blevet taget under kyndig behandling og underkastet en seriøs analyse – næsten et halvt århundrede efter hendes død.

En af årsagerne hertil kan være, at denne opgave ikke er så ligetil. Et livsværks flittige virke med indsamling af levn og oplysninger om fortid og samtid har nemlig efterladt sig meget få og konkrete oplysninger om den myreflittige og bemærkelsesværdige person som stod bag, når det drejer sig om forfatteren og folkemindesamleren Helene Strange.

»På sporet af kvinden i Helene Stranges liv og værk« har Inger-Lise Hjordt-Vetlesen også rammende brugt som undertitel til sin bog. Og det er meget betegnende for forfatteren, at hun benytter alle til rådighed værende midler og kilder til at tegne et billede af og finde identiteten hos den kvinde, der viede sine »manddomsår« til at blive »et offentligt kendt fruentimmer...«, og hvis »appel beroede for en stor del på, at hun var det, som alle andre også var – hun var det bare i stort format.« (p. 7).

Litteraturhistorikeren Inger-Lise Hjordt-Vetlesen, lektor ved Nordisk Institut på Odense Universitet, har med en beundringsværdig grundighed arbejdet sig igennem og gennemarbejdet H. S.s samlede produktion, publiceret såvel som upubliceret. Med udgangspunkt i dette forfatterskab opleder I.-L. Hjordt-Vetlesen personen H. S., eller som hun selv udtrykker det i det indledende kapitel:

»Den følgende fremstilling drejer sig om konflikten mellem den uforløste kvinde og den officielle, skribenten, foredrags-

holderen og igangsætter. Ved at sammenholde konfliktmønstre i værkerne med knudepunkter i Helene Stranges liv vil jeg forsøge at indkredse det psykodrama, som gemmer sig bag bøgernes facade og det velgennemførte livsværk.« (p. 12).

Med en præcis og rammende karakteristik af Helene Strange præsenterer forfatteren straks sit offer for læseren, og man fornemmer fra det første kapitel, at den »skrivende bondepige« ikke blot er et produkt af tid og sted men i høj grad også af sin arv samt bevistheden om, hvilken forpligtelse hun var denne skyldig.

Men hvem var så denne Helene Strange?

For en generation siden vidste vel alle på Falster, hvem denne usædvanlige, særprægede kvinde (der levede fra 1874-1943) var.

Med sine meningers mod tog hun engageret del i mange sider af samfundsdebatten spændende fra religion til kvindesags- og partipolitik – altid dybt forankret i en historisk og kulturhistorisk bevisthed. Men først og fremmest var hun den, der i sine slægtstromaner og folkelivsskildringer skulle iklæde den nordfalsterske bondekultur »Kød og Blod«. Og det er som forfatter, at navnet Helene Strange først og fremmest har overlevet.

Hun var født ind i et nordfalstersk landbomiljø i 1874, men på grund af moderens tidlige død opvoksede Helene til sit 14. år hos sin mormor i Vester Kippinge – i omgivelser præget af gammeldags, kvindedomineret husholdning, hvor »arbejde og vækst, indsats og belønning hang sammen« (p. 14). Herefter skønnedes pigebarnet tilstrækkeligt udlært til at være husbestyrer på faderens gård i en årrække, inden hun tog ud at tjene hos fremmede. Den livsbane, der således tidligt blev afstukket, skulle H. S. i en moden alder vide at frigøre sig fysisk fra, men til gengæld bevare mindet om den og udnytte den som databank for sit senere åndens og tankens arbejde.

Via en for tiden og kønnet atypisk løbane skulle H. S. i en moden alder se sit ønske om at leve af sin pen og sin tunge

(skribent- og foredragsvirksomhed) opfyldt. Men inden da havde hun da også rejst den halve verden rundt, været på højskoleophold og engageret sig i utallige samfundsrelevante gøremål.

Efter den indledende præsentation af H. S. har forfatteren opbygget sin bog strengt kronologisk, således at de følgende kapitler beskriver H. S.s virke og gerninger, og sideløbende relaterer disse til indholdet i hendes samtidige forfatterskab.

For hvert enkelt værks vedkommende gives en analyse og karakteristik af handling og personer. Der gives vurderinger – samtidens og forfatterens egen – af H. S.s stilistiske kvaliteter som forfatter. H. S. nød i 1937 officiel anerkendelse ved optagelse på finansloven med en årlig ydelse på 600 kr.

Forfatteren påviser, at de konflikter, der fører handlingen frem i H. S.s tidlige værker, er et spejlbillede af de kampe, H. S. selv måtte kæmpe for at afklare sig sit religiøse standpunkt og for at placere den moderne kvinde i det mandsdominerede verdensbillede.

Med de to følgende værker »Oluf Ruder« og »Skærlunde Kro« er hovedtemaet konflikten og magtkampen mellem de to køn, og der må H. S. ubetinget tildele al magten til sine idealiserede og dog fysisk deformerede heltinder, mens mændene er handlingens skurke, der efter fortjeneste må vælte sig i den værste søle. Disse groft tegnede personer finder deres færdigudviklede sjæl og krop i de senere slægtsromaner om henholdsvis Priergaardsslægten og Sværkerne.

Det er da naturligt nok også forfatterens overvejelser om disse hovedværker – folkelivsskildrende slægtsromaner på henholdsvis 4 og 9 bind, der i tid strækker sig over henholdsvis fire generationer og 200 år – som udgør næsten halvdelen af bogen.

Og der er utroligt oplysende og spændende at lade I.-L. Hjordt-Vetlesen lede sig igennem H. S.s forfatterskab, illustreret med talrige citater.

Jævnside hermed fortolkes persongalleriets handlen og gøren ud fra Stranges personlige bevidstliggørelse både som forfatter og ikke mindst som sam-

fundsborger. Der spores en udvikling fra Priergaardens kvindelige univers til Sværke-bøgernes langt mere nuancerede og brogede billede af det nordfalterstorske bondeliv. Men der ligger blandt meget andet også H. S.s anden rejse til USA imellem. Dog er det grundlæggende historiesyn ikke ændret: Individet skaber sin egen og samfundets historie, »... historiens udvikling er stadig lagt i hænderne på det særligt fremragende og fremsynede individ. I Sværke-bøgerne er det imidlertid ikke en kvinde, der i begyndelsen er anbragt i denne position, men en mand«. (p. 118).

Også H. S.s egne overvejelser bliver vi gjort bekendt med via citater fra de sparsomme kilder, hun har efterladt om sig selv, fortrinsvis i form af korrespondance bl.a. med Marie Bregendahl, som i faglige anliggender var hendes fortrolige.

Envidere giver forfatteren H. S. lejlighed til selv at udtale: »Personer og Handling er fri fantasi«, en nyttig kendsgerning at få slået fast, da mange læsere opfatter H. S.s stærke indlevelsessevne og nøjagtige beskrivelser indtil mindste detalje som udtryk for, at den skildrede slægtshistorie er taget ud af det virkelige liv.

Til gengæld kan forfatteren konkludere efter at have opsporet og analyseret sit kildemateriale om multimennesket H. S.: »Når Strange nu var så almindelig og alligevel fik en så ualmindelig stor betydning i sin samtid, var det fordi hun gennemførte afkaldet i en grad, som kun de færreste var i stand til det. Stranges skikkelse var gennemsigtig, enhver kunne forvise sig om, at der ikke var noget bag ved, og den helstøbthed der var over hende gjorde indtryk. Hun så sig ikke tilbage, lod sig ikke forstyrre af sine genfærd, men iscenesatte i stedet for en virkelighed, hvor kroppen var forvandlet til form, kønnet til udvendig ornamentering af figuren. Og hvad der var en kunstnerisk svaghed blev en social styrke.

Hun erobrede faderens sprog, hans skriveborde og hans talerstol og bragte derved en frugtbar forvirring ind i begreberne om mandligt og kvindeligt. Gen-

nem sit eget eksempel viste hun, at kønnet ikke var en skæbne men en social fiktion, som kunne fortælles på en anden måde. Helene Strange skrev kvindehistorie, idet hun gjorde sit eget liv til en historie, hun selv havde skrevet.« (p. 189).

Bogen er veldokumenteret med et udbygget noteapparat, der fungerer som kildehenvisning, og hvortil forfatteren henlægger mere spidsfindige litteraturhistoriske overvejelser. Fra fortegnelsen over kilder og litteratur skal fremhæves oversigten over H. S.s privat-arkiv på museet Falster Minder. Her bemærkes også den skærende kontrast mellem omfanget på fortegnelsen over Helene Stranges produktion og litteraturen om Helene Strange. Med det her foreliggende værk skulle der være rådet bod på dette misforhold.

Liselotte Mygh

**Lars-Henrik Schmidt &
Jens Erik Kristensen:
Lys, luft og renlighed**

Den moderne socialhygiejnes fødsel. København 1986. 215 sider ill. Kr. 178,-. ISBN 87-500-2640-2

Lad det være sagt med det samme. Forfatterne kalder selv deres undersøgelse en idehistorisk fremstilling, som hverken er filosofihistorisk eller videnskabshistorisk, videnskabssociologisk eller hverdagssociologisk. Læsere som interesserer sig for bogens emne bør dog nok være særdeles fortrolige med begrebsdannelsen inden for samtlige retninger – og lidt til – hvis de ikke alene vil prøve at forstå fremstillingen, men også vurdere, hvornår de mange fine ord blandet med fornøjelige eksempler og mundtlige hverdagsudtryk står for spændende overvejelser, sammenhængende argumenter eller helt forvrængede proklamationer.

Kulturforskere vil undre sig over at der kun henvises til en af Mary Douglas tidlige undesøgelser 1966 og ikke til hendes senere lige så relevante arbejder fra 70'erne og 80'erne. Jeg savner også henvisninger til *Den kultiverede människan* fra 1979 af Jonas Frykman og Orvar Löf-

gren eller nyere arbejder af disse forfattere.

Men forfatterne er filosoffer som vil skrive kulturhistorie. Så vidt jeg kan se sætter de sig mellem flere stole og det er synd, for de ved noget og har noget spændende på hjerte. De savner tilsyneladende forståelse for kildekritik og kulturalanalyse.

60'ernes ungdomsoprør ophøjes henimod bogens slutning (kapitel 7) til DEN afgørende begivenhed som førte til det »historiske oprør mod den vesterlandske ordensformation og dens skiftende transformation... ikke fordi det har fået den store verdenshistoriske effekt, men fordi det i sin grundtone var et oprør mod ordensprojektet og dets moderniseringsform«. (185). Der oplyses ikke noget om, hvordan det videnskabelige arbejde med grundtoner foregår.

Forfatterne fortsætter herefter: »Det var et oprør mod et system, som havde formet sig omkring lys, luft og renlighed (ro, orden og regelmæssighed). Det ville, omend diffust, på én gang gøre op med både den systematiske bevægelighed og den individualiseringsproces, den anti-taktile distance og æstetiseringen af det synlige«. (185). Dette er nok bogens sprogligt mest lettilgængelige »konklusion« eller rettere sagt tese, fordi bogen slutter med nogle afrundende bemærkninger uden videre analyse.

Bogen følger en vis historisk linie fra stikord til den antikke Hygieia frem til i dag. Kapitel 2 handler om ordensmagten, i overensstemmelse med følgende indledningspostulat: »Historisk set administreres den moderne verdens ordensprojekt af staten og dennes ordensmagt. Ved overgangen til den moderne verden er politiet agent for ordensprojektet og i 1756 bestemmer den førende tyske statsteoretiker ...« (25). Unægtelig en tankevækkende argumentationskæde, som nok kunne fortjene en uddybning.

I de følgende kapitler gennemgås udvalgte temaer i forbindelse med såkaldte ordensprojekt, bl.a. antiseptik, racehygiejne, kønsdrift, og det der kaldes »projekt husmoder«. Kilderne er hvad som helst. Hovedlinier i sundhedsopfattelsen præsenteres f.eks. via »Sundheds-

bladet« uden at det på noget tidspunkt nævnes, at bladet var knyttet til kredsen af adventister. Hovedlinier i projekt husmoder præsenteres f.eks. via »Husmoderens blad«, som udgives »Under Medvirking af fremragende faglige Kræfter«, nemlig højtuddannede mænd og kendte fruer. Bladenes navne lyder så almene ...

Ud fra en kulturalanalytisk synsvinkel udgør kapitel 6 om projekt husmoder måske den største misforståelse. Forfatterne har forlæst sig på takt-og-tone-bøger, og andre opdragende værker. Reklamer og offentlige debatudtalelser anvendes i flæng uden særlige overvejelser, selv om de afspejler holdninger og ikke sikre facts fra vidt forskellige kredse.

Selv siger de at nu bliver undersøgelsen »konkret«: »Vi vil forsøge at beskrive den diskursive iscenesættelse af en bestemt historisk »operation husmoder«, nemlig den danske.« Det mere grundlæggende problem er imidlertid at de lige som i de andre afsnit netop kun beskriver ud fra en færdig forudindtaget mening. De kender åbenbart grundtonen på forhånd. Hvorfra? Måske fra ungdomsoprøret, som »var præcis ikke et faderoprør, men et oprør mod moderen – et oprør mod projekt husmoder«. (185) »Hvor diffust dette oprør end var i sine mål og midler, så var det på den baggrund vi har fremanalyseret et frontalt angreb på den vesterlandske civilisations kardinalværdier.« (188).

Teknikken med den omvendte rækkefølge karakteriserer også kapitel 6 hvor det er i indledningen og ikke i afslutningen, at vi præsenteres for forfatterens billede af husmoderen: »Husmoderen er en sådan ny formel konstruktion; hun er ikke bestemt ved sin substans, men ved sin funktion; hun er så at sige et produkt af sine funktioner og eksisterer ikke tidligere – og det til trods for, at retorikken og ideologien forsøger at naturalisere hendes projekt som et naturligt kald, der substantielt tilhører kvindekønnet. Hun skabes som konvergenspunkt mellem en række tendenser og som diskusivt objekt i et omfattende opdragelsesprojekt. Hun er altså produceret af en bestemt viden, som peger på hende som agent for in-

stallationen af en generel renlighed, der via hende skal udfoldes til hele det sociale legeme.« (115). Forstå det hvo der kan: Først en konklusion fyldt med indskudte sætninger, billedord og faglig jargon, og så bagefter et kapitel med eksempler.

Bogen er imidlertid ikke een stor tragikomisk fejltagelse. Den er fyldt med interessante, ja ligefrem nye oplysninger og den peger hvor den er bedst på sammenhænge som er særdeles tankevækkende. Der er rige muligheder for idehistoriske undersøgelser. Men kulturanalyse er ikke nogen let sag. Det er ikke nok at have noget spændende på hjerte. Der er et håndværk og en videnskab til forskel.

Birgitte Rørbye

**Ed. Peter Elsass & Kirsten Hastrup:
Sygdomsbilleder**

Medicinsk antropologi og psykologi. København 1986. 271 sider. Kr. 200,-. ISBN 87-01-54842-5

Sygdomsbilleder er en antologi, som består af en indledning og tre hovedafsnit: 1. »Sygdomsbegreber i fremmede kulturer – enkeltstudier« med 7 bidrag, 2. »Behandlingsmåder i Danmark – sammenligninger« med 5 bidrag, samt 3. »Patient- og behandleroplevelser« med 2 bidrag. Forfatterkaren omfatter antropologer, psykologer og psykiatere, som lægger op til en debat om sygdomsbegrebet ud fra vidt forskellige forskningserfaringer.

Antologiens formål er at synliggøre nogle alternative faglige og videnskabelige positioner til den klassiske lægevidenskab, den biomedicinske tænke måde og det naturvidenskabelige paradigme for at bruge nogle af indledningens egne ord. Redaktørerne pointerer forskellen mellem den oplevede lidelse (illness) og den kategoriserede sygdom (disease) i overensstemmelse med almindelig forskningstradition inden for den internationale kulturforskning. Antologien handler derfor ikke om eet sygdomsbegreb, men tegner konturerne af en hel række sygdomsbilleder, hvor relationerne mellem

patienter, pårørende og behandlere sættes i relief. Bogens titel er godt valgt.

I anatologiens flimrende række af sygdomsbilleder kan jeg øjne et gennemgående træk: forfatterkredsen dokumenterer med stor styrke, at studiet af sygdomme må vedrøre ikke alene disease men også illness. Den oplevede lidelse udgør ikke noget ligegyldigt, privat eller tilfældigt, når den sættes ind i en kulturel sammenhæng. Men hvor mange læger er egentlig uenige i det?

Antologien viser hvor vanskeligt det kan være at etablere et forum for en sammenhængende videnskabelig dialog selv inden for en mindre kreds. Jo flere af artiklerne man læser, jo mere interessant bliver de enkelte forfatteres *forskellige* faglige positioner. Når formålet med bogen netop var at yde et bidrag til debatten om sygdomsbegrebet, kunne dialogen lige så godt være startet inden for antologiens egne rammer. Bogen savner en afsluttende diskussion forsynet med almene litteraturhenvisninger, som kunne udrede og afrunde de meget brogede billeder.

De enkelte bidrag afdækker unægtelig temmelig forskellige dimensioner i forbindelse med det, der inden for de enkelte kulturer fremtræder som sygdom og lidelse. Nogle undersøgelser eksemplificerer og beskriver på et spinkelt grundlag, medens andre bygger på omfattende empiriske, teoretiske og forskningshistoriske forudsætninger. Nogle går meget tæt på de enkelte mennesker og situationer, medens andre holder sig til generelle almenmenneskelige træk.

De bidrag, som ud fra klassiske antropologiske forskningstraditioner hviler på et omfattende feltarbejde og en indlevende analyse, hæver sig over gennemsnittet og betyder at bogens tyngde ikke alene kvantitativt, men navnlig kvalitativt er at finde i første del af bogen.

De to andre hovedafsnit lever derimod slet ikke op til de samme forventninger. Hvordan kan det gå til at redaktørerne helt overser den etnomedicinske forskning inden for etnologi og folkloristik? Selv om et historisk perspektiv rettet mod fortiden ofte indgår i en række af

disse undersøgelser, findes der også en omfattende nutidsforskning og for den sags skyld fremtidsforskning, som hviler på feltarbejde og kulturalanalyse.

De enkelte bidrag i bogens andet hovedafsnit, som ifølge titlen gennemgår danske forhold, er for så vidt udmærkede og flere er særdeles interessante, men nogen helhed eller sammenhæng er det svært at finde. Netop derfor undrer det mig, at redaktørerne har sammensat kredsen så snævert. Det går ud over den faglige dybde, den empiriske bredde og det alsidige engagement, som lyste ud af artikler som Susan Whytes og Lise Østergaards i første hovedafsnit.

Samme kritik må rettes mod tredje hovedafsnit, som hedder »Patient- og behandleroplevelser«. Trods titlen består afsnittet kun af to – ligeledes meget spændende – artikler, som har det til fælles at de er udarbejdet af redaktørerne, og at de begge tager udgangspunkt i siger og skriver een persons erfaringer. Der må vel være en pointe. Men hvilken?

Hos visse af antologiens forfattere anvendes ord og argumentationsformer temmelig overfladisk. Som et eksempel kan nævnes begreber som »vesten« og »vestlig tankegang« som hverken udgør letforståelige eller veldefinerede faglige termer. Den ukritiske begrebsdannelse vidner ikke alene om manglende empirisk indsigt i den hjemlige folkekultur både i fortid og nutid, men også om en grad af forenkling, som er tvivlsom i forbindelse med de verdensbilleder, som har sat deres spor inden for det offentlige liv.

Skyldes tilsidesættelsen af den medicinske folkloristik og etnologi uvidenhed eller utilstrækkelig vilje? Spørgsmålet må stilles, fordi det muligvis bliver besvaret af den ene redaktør i bogen, selv om det ikke står mig helt klart, om det er folklorister i almindelighed eller en enkelt dansk folkloristisk hekseforsker – »arkivaren«, som han kaldes – i særdeleshed, som må stå for skud.

Under alle omstændigheder undrer jeg mig fagligt over Kirsten Hastrups to bidrag. Det første bidrag hviler på en andens forskningsarbejde – en interessant undersøgelse af heksetro i Sydfrankrig –

medens det andet bidrag giver nogle ord med på vejen til en enkeltstående meget selvstændigt tolkende patientberetning, som nok lige så godt kunne have stået alene.

Men Kirsten Hastrup vil ikke alene tegne et par sygdomsbilleder. Hun er ude i et større ærinde, fordi hun vil vise at den antropologiske forskningsposition udgør en nødvendig tilgang, som lægevidenskaben har brug for i forbindelse med et fagligt udviklingsarbejde. Jeg deler Kirsten Hastrups synspunkt. Behovet for intensiveret samarbejde på et videnskabeligt grundlag mellem kulturforskning, sundheds- og socialsektorer udgør en nødvendig forudsætning for en mere hensigtsmæssig planlægning af fremtiden.

For at tydeliggøre antropologiens rige muligheder sætter Kirsten Hastrup imidlertid antropologens rolle i modsætning til folkloristens rolle. Antropologen gøres til den engagerede feltarbejder. »Hvor antropologen går ind, og investerer sin person i feltarbejdet ... så bliver folkloristen udenfor.« Synspunktet holder slet ikke for en nærmere vurdering. Både antropologer og folklorister arbejder med feltarbejde og analyse. Men ikke nødvendigvis samtidig. Begge fag karakteriseres ligeledes af konkurrerende, men ikke nødvendigvis fjendtlige paradigmer. Det er en fejtlagelse at tro, at folkloristik »pr. definition« kun undersøger »kulturer, der anses for at være både mere oprindelige og uforanderlige end bykulturens forfædre«. Hvornår har Kirsten Hastrup sidst læst folkloristiske studieordninger, specialer eller andre forskningsarbejder?

Det kan selvfølgelig undre en lidt, at Kirsten Hastrup fremhæver selvstændigt, engageret feltarbejde som det centrale ved antropologien, når hendes egne bidrag netop *ikke* lever op til dette krav. Med de beskrivelser hun giver af folkloristens rolle tvivler jeg dog på, at det er her hun føler sig hjemme. Som folklorist har jeg også svært ved at genkende mig selv og mine kolleger.

Folkloristen udnævnes til »dokumentator«. »Som akademiker står han naturligvis uden for folkekulturen.« »Arkivaren kan sove roligt.« Til gengæld har vi åben-

bart altid travlt om dagen, for »de gamle, der ved noget er altid lige ved at uddø«. »Han arkiverer en forsvindende folkekultur.«

Vi angribes for at have studeret hekseri som »et element, der tilhører en noget tilbagestående og hastigt uddøende kategori af baglandsmennesker. Hvad mere er, ved at studere det som folketro har folkloristerne, måske ufrivilligt men nok så slagkraftigt, bidraget til at understrege *mangelen på virkelighed* i de rapporterede fænomener. I næste runde har begge disse forhold bidraget til bøndernes tavshed om det hekseri, der for dem var alt for virkeligt«. (fremhævningerne er KHs).

Det er altså ikke småting folkloristerne får skyld for. Først har vi forvrænget hele sagen og bagefter spoleret det for andre. Eller hvis nogen tør læse indledningen til note 3: »Meningen er naturligvis ikke hverken at genere folkloristerne eller generalisere deres roller og opfattelser *u-nødigt*. Når jeg her omtaler folkloristerens videnskabelighed har det en forholdsvis præcis adresse til de folklorister, der bl.a. har arbejdet med hekseri i de vestlige samfund.« (Min fremhævning).

Folkloristerne udgør måske kun en lille kreds inden for kulturforskningen i Danmark, som det er let at gøre til skydeskive. Vi er heller ikke så mange som driver forskning inden for det medicinske felt. Men hvis vores medicinsk-antropologiske storebror og storesøster for alvor ser det som deres opgave »at gøre alternative erfaringsuniverser« tilgængelige var det måske en bedre ide at gå i gang med en slags feltarbejde og deltagerobservation inden for det medicinsk-folkloristiske univers, så det genfærd – eller fjendebillede – som hedder »folkloristens rolle« kunne blive manet i jorden.

Hvis vi skal tage ansvaret for alle de synder som fra tidernes morgen er blevet begået af folklorister – og antropologer med – kan jeg godt forstå vi ikke længere kan sove roligt. Så får vi maredridt. Hver nat. Men hvilken videnskab skal det?

Har jeg forstået redaktørernes indledning ret udgør en enøjet kritik eller belæ-

ring sjældent en frugtbar forudsætning for en faglig dialog. Ligesom der er problemer knyttet til kategoritænkning, hvad enten den foregår i forbindelse med sygdomsbegreber, arkivstudier eller generaliserende strukturanalyser, er der knyttet andre faglige udfordringer til studiet af sygdomsprocesser, feltarbejde og hermeneutiske eller kritiske forståelsesanalyser.

Kulturforskningen har en vigtig opgave i den udvikling, som er i gang inden for lægevidenskab og sundhedssektor både i Danmark og internationalt. Der skulle gerne være plads til samarbejde og udvikling for både store og små fag.

Inden for antropologien er der sket store ændringer inden for de seneste forskningsgenerationer. De bedste artikler i »Sygdomsbilleder« vidner om frugtbare faglige forskningspositioner på et særdeles højt videnskabeligt niveau. Også folkloristikkens empiriske og teoretiske grundlag har ændret sig, og engagementet med det. Hvis antropologer og folklorister skal opfatte sig som »to stammer, der bor på hver sin side af en flod«, som det så smukt står i indledningen, skal vi måske ikke nøjes med at ro over til hinanden og udveksle varer. Måske kunne vi sejle på samme flod?

Birgitte Rørbye

Tinne Vammen: Rent og Urent

Hovedstadens piger og fruer 1880–1920. København 1986, 296 sider, ill. Kr. 248,-. ISBN 87-01-55774-2.

Som det fremgår af undertitlen er arbejdet særdeles tydeligt afgrænset. Tid: 1880–1920; sted: hovedstaden; socialt miljø: piger og fruer. Ikke desto mindre præsenterer Tinne Vammen selv sin bog som et brudstykke af en samfundshistorie, som er ukomplet. Hun hævder også, at bogen er et fragment på den måde, at der anvendes en hel række videnskabelige indfaldsvinkler. Det kan lyde som dårlige undskyldninger eller provokationer, men har jeg læst bogen ret skal det opfattes som en seriøs og realistisk forskerposition i forbindelse med studiet af de mangetydige og dynamiske sam-

menhænge, som Tinne Vammen vil synliggøre inden for bogens konkrete rammer.

Det virkelighedsnære springer i øjnene lige fra starten. Første kapitel hedder simpelthen »På nærmere hold: Sølvgade nr. 30«. Vi inviteres inden for i lejlighederne, navnlig i forhuset men også et par steder i baghuset og møder de mennesker som færdes der. »Fra et frøperspektiv, så tæt som muligt på det jordnære og konkrete, illustreres her nogle centrale ord i denne bog: herskab og tyende, køn og klasse. Hvad kan denne ejendom og dens skare af beboere fortælle, deres liv afdække om en fortidig virkelighed, som ellers skjuler sig i tørre statistikkers tal eller kan fremmanes i den offentlige debats diagnoser og meningsudvekslinger?« (s. 10).

Skal vi tro forfatteren? I virkeligheden synes hun vist, at alle kilderne er vigtige og spændende, men at de bliver særligt frugtbare, når de sættes op mod hinanden. Derfor har hun også skrevet 6 kapitler til, hvor hun overbevisende illustrerer, at hverken statistikker eller offentligt debatstof behøver at være tørt eller virkelighedsfjernt. Ud over indledningen, et afrundende kapitel, samt et efterord består bogen således af syv kapitler. Fra frøperspektivet hopper vi op i statistikkerne og den offentlige debat og slutter med kapitlet: »Lange linier, bredere perspektiver«.

I sin struktur og opbygning vidner bogen om godt fagligt håndværk. Bogen afsluttes med læservejledning, 17 sider noter, en selektiv bibliografi opdelt i 4 sider utrykte kilder og 14 sider anvendt litteratur. Samme overskuelighed råder desværre ikke i kapitelopdelingen, hvor de enkelte overskrifter er spændende, men ikke særligt klare. Det er svært at finde tilbage til konkrete oplysninger og citater, og registre er der ikke afsat plads til.

Bogen indeholder en række interessante billeder forsynet med gode oplysninger, som uddyber teksten ikke mindst i forbindelse med det fornøjelige og tankevækkende kapitel om Sølvgade 30. De andre kapitler udmærker sig ikke ved samme inspiration. Måske skyldes det at

tjenestepigernes situation er blevet behandlet i så mange værker inden for de seneste år. Årsagen kan også være, at den frugtbare vekselvirkning mellem det helt livsnære og det almene ikke får lov til at udfolde sig stærkt nok i de mere traditionelle afsnit, der blandt andet handler om de ugifte tjenestepigers moderskab, prostitutionen og tjenestepigernes foræninger.

Bogen huskes for de faglige udfordringer, som griber os, når vi læser billedanalysen i »Dagligstuens æstetik« hos enkefru Schepelern og Larsen, eller kommentarerne til en feriehilsen til fru fra tjenestepigen Hanne, som ved hendes død kun med nød og næppe får lov at drage af med nogle testamenterede møbler selv om hun har tjent fru fra hun var 15 til 65, eller ... nej, læs selv.

Birgitte Rørbye

Hans J. Hansen (Tusch-Hans): En tatovørs erindringer

Udgivet og forsynet med en oversigt over tatoveringens historie og et udvalg af typiske tatovérmønstre af Henning Henningsen. København 1988. 135 s., ill. Kr. 148,-. ISBN 87-14-28865-6.

Denne bog indgår som bind XVI i rækken af Søhistoriske Skrifter fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, og består, som titlen angiver, af to dele, en erindringsdel og en oplysningsdel.

I erindringsdelen beskriver Hans J. Hansen (1882-1960) sit liv som fiskerdreng, kullempær, cafébestyrer, handelsmand og frem for alt som tatovør i perioden 1897-1911. Dengang var tatoveringer og sømænd uløseligt forbundne, så vi befinder os i internationale havnemiljøer: New York, Hamborg, Antwerpen, Donkerque, Rouen og Nyhavn (længe, længe før der blev modænt). Som den første herhjemme får HJH i begyndelsen af dette århundrede konstrueret en tatoveringsmaskine, som sætter ham i stand til at øge hastigheden og ensartetheden samt forlade håndstikningsmetoden og holde en efter datidens forhold betydelig dagløn. HJH har, foruden et levende og engageret sprog, en forbløffende hukom-

melse for detaljer og husker bl.a. spirituspriser, der nok kan få det til at gibbe i nutidige værtshusgæster (1 øl og 1 snaps, 4 øre) samt madretter, der kan få det til at gibbe i de fleste (fx. stegt yver). På trods af, at det beskrevne miljø vrimer med forsumpede småkriminelle, bondefangere, plattenslagere og prostituerede, er tonen særdeles sober, let afstandtagende, men aldrig fordømmende, og den giver indtryk af en fortæller, der har set meget og alligevel magtet at bevare en positiv livsholdning.

Hvad man derimod ikke finder er en positiv holdning til tatoveringerne, hvad der bl.a. giver sig udslag i et undertiden særdeles værdiladet ordvalg, således kaldes kunden f.eks. »delinkventen« eller »ofret« og selve tatoveringsprocessen kaldes ofte »at ødelægge«. At denne mangel på faglig stolthed ikke kun skyldes den modne mands hovedrysten over ungdommens griller kan ses af, at HJH i 1911 helt lægger tatoveringsmaskinen på hylden med følgende bemærkning: »Men jeg forsømte ærlig talt efterhånden tatoveringen, da jeg så småt begyndte at tabe lysten til det arbejde, om man kan kalde det sådan.« Han gik herefter over til at ernære sig som fotograf og har leveret en tredjedel af de fotos af havne og mennesker, der illustrerer teksten.

På trods af sin opmærksomhed og store erfaring er HJH dog ikke i stand til at besvare det spørgsmål, der altid dukker op, når tatoveringer er på tale, »Hvorfor gør folk det dog?« Men her får han hjælp af Henning Henningsen, der har redigeret erindringsdelen så den fremtræder særdeles læsevenligt samt skrevet bogens anden del om tatoveringens historie og tatovermønstrene. HH har nemlig samlet en liste over de vigtigste årsager til at blive tatoveret og medtager den i et meget grundigt afsnit, der spænder vidt såvel geografisk som historisk og tatoveringsteknisk. Det er dog tvivlsomt, hvorvidt beskrivelserne både her og i kapitlet om tatovermønstrene er i stand til at leve op til den umulige målsætning HH har pålagt sig selv: »Hvad enten vi kan lide den (tatoveringen) eller ej, må vi nu være kommet så vidt, at vi uden fordomme og snerperi helt neutralt kan studere

den som det kulturfænomen fra gamle dage, den er.« For det første er tatovering jo ikke et kulturfænomen fra gamle dage, men et, selv i vore AIDS-bekymrede tider, særdeles livskraftigt udtryksmiddel. For det andet er det et udtryksmiddel, der er så belæsset med sociale, moralske, hygiejniske og æstetiske konnotationer, at det er de færreste, om nogen overhovedet, beskåret at kunne forholde sig neutralt dertil. HH's personlige holdning kommer da også til udtryk i teksten, han mener at visse mønstre skyldes »primitive æresbegreber og drengagtig moralkodeks«, og han harcelerer over »MOR«-motivet og tegningernes ufuldkommenhed. Han lægger dog heller ikke skjul på sin fascination af emnet og slutter med at beklage: »I virkeligheden er det selvfølgelig umuligt at ville tilstræbe nogen form for fuldstændighed, og fristelsen har været stor til at medtage endnu flere (eksempler).« Det ville have været en fornøjelse, hvis HH var faldet for denne fristelse.

De tegnede illustrationer stammer overvejende fra tatovøren Niels Fischers mønsterbog, og også her er den maritime synsvinkel tydelig. Bogen igennem har man glæde af ordlisten, der gør at selv landkrabber kan nyde dette indblik i tatoveringernes verden.

Lotte Laustsen

Bodil Tornehave: Borholmeruret

Udgivet i samarbejde med Bornholms Museun af Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. 176 s., rigt ill. Pris kr. 298,- indbundet. ISBN 87-17-05924-0.

Titlen er prætentios, men berettiget. Det er bogen om bornholmeruret, belyst fra alle sider, den bedste bog. Dens nærmeste konkurrent er samme forfatters bog, »Bornholmske Urmagere«, som udkom i 1983.

Det hele begyndte med, at Bodil Tornehave gennemsøgte de offentlige arkiver efter oplysninger om de bornholmske pottemagere. Herunder stødte hun på et tingsvidne fra 1745, der kunne bekræfte den ellers betvivlede historie om, at det bornholmske urmageri begyndte, da rok-

kedrejere i Rønne fik ure fra et strandet skib til reparation.

Rokkedrejterne blev til urmagere. Bodil Tornehave blev de bornholmske urmageres historieskriver. Arkivudskrift blev lagt til arkivudskrift, og i 1983 udkom bogen om de bornholmske urmagere. Den indeholdt alt, hvad en kyndig forsker kunne vride ud af arkiverne om samme urmagere, suppleret med afsnit om deres frembringelser, de i dag så efterspurgte bornholmerure.

1983-bogen fik ejere af bornholmerure til at sende Bodil Tornehave oplysninger om deres ure, og det er disse oplysninger samt endnu flere arkivstudier, der er grundlag for den nye bog. Så vidt anmelderen kan se, indeholder den nye bog for det første alle de oplysninger, der findes i 1983-bogen, men derudover er teksten øget ca. 50%, heri medregnet en kyndig beskrivelse af de bornholmske ures værker, udarbejdet af museumsinspektør Hans Stiesdal (tidligere trykt i bogen »Rønne, købstad i 650 år«).

Den nye bog er et pragtværk, trykt på glittet papir i stort format med 52 sort-hvide illustrationer og 16 helsides farvetavler. Det skal tilføjes, at så godt som alle farvebillederne er ny. Kun et fåtal er gentagelser fra 1983-bogen.

I den nye bog behandles alle sider af det bornholmske urmageri fra dets opståen i midten af 1740'erne til dets ophør omkring år 1900. Her er alt om urmagerne fra deres fødsel til deres død, om hvem de har været gift med, hvilke børn de har haft, hvor de har boet og meget andet. Her er afsnit om dem, der har lavet urenes kasser, og om dem, der har malet samme. Her er afsnit om handelen med urene. Her er bornholmerurenes stilhistorie. Her er som nævnt Stiesdals gennemgang af værkernes teknik. Hermed er her også alt, hvad man har brug for, når man skal bestemme, om et gammelt ur er et bornholmerur, og når og af hvem det er lavet.

Når alt dette er sagt, må det være tilladt at påpege, at bogen ikke altid er læservenlig. På bagsiden af titelbladet er anført to tilrettelæggere og en forlagsredaktør. Som bruger af bogen synes man, at de godt kunne have været mere akti-

ve. Søger man f.eks. oplysninger om en navngiven person, er der 3 alfabetiske registre at søge i.

Det ene register indeholder navne på alle bornholmere (personer), som iflg. forfatteren har lavet ure, et »urmagerregister«. Det andet indeholder navne på alle bornholmere (stadig personer), som iflg. forfatteren har været medhjælper ved urværkernes fremstilling. Det kaldes »Liste over lærlinge og svende«. Det tredje indeholder navnene på alle øvrige i bogen omtalte personer, bornholmere såvel som ikke-bornholmere, blot de ikke har været beskæftiget med at lave urværker. I dette sidste register er bogens sagregister indarbejdet, hvorfor det kaldes »Sag- og navnerregister«. Det er næsten for uoverskueligt, især da redaktør eller tilrettelægger har skudt »Kilder til biografier« ind mellem svende- og urmagerregister og engelsk resume samt noteapparat mellem »Urmagerregister« og »Sag- og navnerregister«.

At bogens illustrationer er mærket tavle I-XVI (farve) og fig. 1-31 (sort-hvide og 1 farve) og igen fig. 1-19 og at yderligere 3 er unummererede siger mindre. Men det burde have været opdaget og anført på en rettelsesseddel, at teksterne på farvetavlerne V og VI er ombyttede, hvad der gør bornholmerurenes stilhistorie endnu mere særpræget, end den er fra naturens eller rettere bornholmerens hånd.

Disse indvendinger er imidlertid småting sammenholdt med den ny og meget smukke bogs rige stofmængde. Man kan kun lykønske Bornholm og enhver ejer af et gammelt bornholmerur samt Bodil Tornehave med dette storværk.

D. Yde-Andersen

**Bengt Ankarloo og
Gustav Henningsen (red.):
Häxornas Europa 1400-1700**

Historiska och antropologiska studier = Rättshistoriska Studier XIII, Lund 1987, 392 s.

Udgangspunktet var et symposium i Stockholm i 1980, hvor en række forskere præsenterede bidrag til belysning af det skandinaviske heksevæsen i euro-

pæisk perspektiv. Men *Häxornas Europa* er ingen vanlig konferencerapport. Bogen er imponerende smuk og absolut ikke en samling af stencilerede, nedfotograferede foredrag, med pap for og pap bag. Heller ikke indholdsmæssigt er der tale om rå form. Tværtimod har redaktørerne med fast – men samtidig sikker – hånd lagt bidragene til rette, således at de bedst illustrerer bogens bærende tese, nemlig at heksetro og hekseforfølgelser i en europæisk periferi som Skandinavien bør begribes i sammenhæng med lignende fænomener i Europas centrum – dvs. lande som Norditalien med Alperregionen, Frankrig og Tyskland.

Til dette formål har redaktørerne skudt oprindelige bidrag ud, ladet andre om arbejde, og indkaldt supplerende bidrag fra eksperter, som ikke deltog i Stockholm-symposiet. Herefter består bogen af ialt 16 bidrag fra såvel historikere som antropologer. De bidrag, der vedrører det almene og det fælleseuropæiske, fremlægges i bogens 1. og 2. del – om henholdsvis juristerne og teologerne og om de europæiske hekseprocessers oprindelse. Bogens 3. del udgøres af i alt 9 afhandlinger. I disse beskrives og analyseres heksetroen og hekseprocesserne i tiden mellem ca. 1400 og ca. 1700 i en række regionale studier. Der er bidrag fra Danmark, Island og Norge samt fra Sverige, Finland og den baltiske randstat Estland, som fra 1561 til 1710 var svensk territorium. Hertil knytter sig bidrag fra yderligere to af Europas fjerne hjørner: Ungarn og Portugal. I bogens 4. del søges resultaterne sammenfattet. William E. Monter påpeger, hvorledes konkrete danske og svenske hekseprocesser påvirkede forløbet af tilsvarende processer i England og USA; og Peter Burke betoner ligeledes i *sin* sammenfatning, at periferen faktisk kunne påvirke centrum. Centrum-periferi-modellen indebærer, at nye ideer og nye strømninger spredte sig – diffunderede – fra centrum ud i periferien for til slut at nå dennes selv fjerneste afkroge. Men modellen er ikke mekanisk.

Centrum-periferi-modellen diskuteres ligeledes i det, der er bogens mest vidende og mest velkomponerede bidrag: Re-

daktørerne Bengt Ankarloo og Gustav Henningsens indledning. Heri drøftes tilige spørgsmål som kultur kontra natur i forbindelse med sammenstødet mellem en »kulturel« elites heksetro – med Djævelen i centrum – og på den anden side den »naturlige« landbefolknings forestillinger om, at skadevoldende handlinger kan udføres med succes helt uden Djævlens hjælp. Ankarloo og Henningsen slår samtidig en pæl gennem tidligere opfattelser af hekseforfølgelserne som et middelalderfænomen. I stedet trækker de hekseforfølgelsernes kulmination op i tidlig, moderne tid. Herved gør de forfølgelserne til renæssancens natside – og et ledsagefænomen til de nationale fyrstestaters samtidige bestræbelser for at erobre andele i et verdensmarked og for at disciplinere sine borgere til lov og orden.

Abstraktionsniveauet hos Ankarloo og Henningsen er højt, og det turde være endog særdeles ambitiøst at ville sammentrække verdensøkonomi, nationalstater og hekse i ét og samme åndedrag. *Häxornas Europa* er imidlertid i sig selv det bedste bevis på, at såvel redaktørernes abstraktioner som deres ambitioner er usædvanlig frugtbare – selv om det beklageligvis endnu ikke lykkes at forklare, hvorfor processerne egentlig ophørte.

Henrik Stevnsborg

**John Erichsen, Peter Michelsen,
Bodil Bundgaard Rasmussen,
Mette Skovgaard (red.):**

**På Herrens Mark, Stavnsbundet
eller Fri**

Nationalmuseet 1988. 129 s., ill. ISBN 87-480-0627-0.

Claus Bjørn (red.):

Landboreformerne - forskning og forløb
Landbohistorisk selskab 1988. 82 s., ill.
ISBN 87-7526-088-3.

**Marianne Groth Bruun,
Henrik Horstbøll, Bernard Eric Jensen,
Poul E. Horskær Poulsen (red.):**
1788 i 1988, Traditionen utro

Den jyske Historiker nr. 45, 1988. 128 s.
ill. ISBN 87-7288-182-8, ISSN 0109-
9280.

**Ingrid Markussen:
Visdommens lænker**

Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov. Landbohistorisk Selskab 1988. 377 s., ill. ISBN 87-7526-086-7.

Stavnsbåndsjubilæet 1988 blev fejret med flere udgivelser. For at begynde i den populære ende udsendte Nationalmuseet en billed- og tekstbog med samme titel som udstillingen i Brede om landboreformerne. Man skal ikke kigge meget i *På Herrens Mark* for at indse, at det der er hovedsagen, er hele den proces der effektiviserede landbruget i sidste halvdel af 1700-tallet og derved moderniserede Danmark og ikke en enkelt begivenhed om stavnsbåndsløsningen af 1788. Det store perspektiv angives i åbnings- og slutartikler med overgangen fra jægerstenalder til bondestenalder for hen mod 6000 år siden til dagens aktualitet, det bioteknologisk korrigerede landbrug og/eller nu- og fremtidens forsyning og dermed nedbrydning af mulden til landbrugets forarmning. En antydning, der forbliver en antydning, af debat.

Men undervejs får vi mange ofte vel-skrevne bidrag til 1700-tallets historie: Snapshots af tidens historie, som bondens dagligliv, dragt, stue, billedverden og fortæring – og herremandens bolig, påklædning, kost og underholdning. Traditionens parter stillet op over for hinanden. Andre bidrag rummer udvikling: Udskiftningen, mellem hjulplov og svingplov, husmændene der tabte, skolen der lå bag – og så de overordnede artikler om den europæiske sammenhæng og om de store reformer med de lange virkninger. Vi læser om kilderne, frihedsstøtten og malerkunsten – samt et gumpetungt tillæg om Fjellerup på nordsiden af Djursland; den var udstillingens bærende eksempel, men falder noget uden for bogens komposition.

Det kan dog være svært at få en sammenhæng ud af læsningen af de mange bidrag og jeg savner en litteraturliste for den, der vil finde mere om det, som smagsprøven vakte interessen for. Og nogen steder er artiklerne ufolkelige i

deres sprog; én ting er fagudtryk, men: point de vue, inklinationsparti og overhøjning? En perle er dog den lille artikel om landmilitset, der også beskriver stavnsbåndets historie. Et tryk der viser dobbeltvæsenet karl/soldat giver øjebliksbilledet af den stavnsbundne bondekarls situation og pligter, og den tilhørende teksts side fortæller om landforsvarets historie i Danmark til 1849. I øvrigt må man gå til omslagets indersider, hvis man vil have et samlet overblik over landboreformerne: En kronologisk tegneserie giver handlingsforløbet, men forklaringer er få. Det er umoderne at skrive biografisk styret historie, så »mændene bag reformerne« gemmer sig i teksten – med undtagelse af C. D. Reventlow, der får en stilfærdig levnedsskitse. Det groteske er at damerne bag herrerne får et resolut portrætgalleri efter en indledningsvignet der fortæller, at det var stærke kvinder, der stod bag mændene. De var opinionsdannende, tilsyneladende uden for politik, men det var deres meninger, deres livsholdninger og deres ambitioner mænd og brødre lod sig påvirke af (!).

Denne bog rummer flere af antologiens svagheder: Manglende fælles indfaldsvinkel og målsætning. Jeg vil til gengæld fremhæve den publikation Københavns Universitet har udgivet med fem forelæsninger om emnet: *Landboreformerne – forskning og forløb*. Den er god. Ganske vist præges flere af indlæg-gene af at have været foredrag. Men hvad gør det? De udtrykker en lærd tradition på en brillant facon, alt imedens de formidler forskningens seneste resultater. Ole Feldbæk beskæftiger sig med forholdet mellem den enevældige stat og den feudale godsejeradministration og beskriver hvordan landboreformforløbet er et udtryk for en enevælde af en voksende selvsikkerhed, der formår at tilside-sætte adelen. Johny Leisner skriver om den europæiske baggrund, om hvordan oplysningstiden og naturretten gennem tysk filter påvirkede opinionen i Danmark, og Karl-Erik Frandsen beskriver hvorledes udskiftningen fandt sted på Falster, påviser hvorledes der regionalt ikke er sammenhæng mellem moderniseringen af landbruget, godsernes

ejerforhold og lovgivningen. Erik Helmer Petersen har fat i konjunkturer og prisniveau på lokalt plan og viser i glimt situationen for bønderne i tiden 1750-1800, og Claus Bjørn har greb om bønderne selv og deres forventninger over for myndighederne i disse år. Alt i alt supplerer disse foredrag hinanden fint og læser man dem nøje rummer de, så vidt jeg kan se, på en meget overlegen vis en tætsluttende beskrivelse af hele komplekset omkring landboreformerne. Og så er det en smuk bog, og det er en hel lettelse at komme fra den smarte, men læseforstyrrende lay-out i *På Herrens Mark* til den konservativt pæne publikation.

Den jyske Historiker tager fat på stavnsbåndsjubilæet fra en uvant, men frisk traditionshistorisk synsvinkel under titlen: *1788 i 1988, Traditionen utro*. Efter en kort præsentation af frihedsbegrebet i Danmark i 1700-tallet, set i lyset af Robert Molesworths Danmarksbeskrivelse fra 1692 (1694) ved Henrik Horstbøll, analyserer Bernard Eric Jensen stavnsbåndsjubilæer som politisk teater. Optakten handler om »Bondens frigørelse« og det liberale borgerskabs brug heraf i den politiske kamp mod enevælden frem til det første jubilæum i 1838. Drevne radikale kræfter i hovedstaden vendte enevældens ønske om at afværge festivitets til det modsatte, og man holdt fest ved Bellevue den 20. juni med forventningen om en fremtid i fremskridtes navn – netop det kongen ville undgå. I 1888 var alliancen mellem borgerskab og bondestand opløst, festlighederne fejredes af kongen, højre og universitetet – bønderne udeblev, trods invitationer fra modparten, i denne politiske krisetid. Ved jubilæet i 1938 kunne man i kampen mod tidens antidemokratiske bevægelser, der fandtes ikke mindst blandt bønderne selv, samles i en fælles ytring med kommunister og kulturradikale om regeringen Stauning-Munch. Tiden var præget af nazistisk uro. 200-året i 1988 mener Bernard E. Jensen bliver en kamp mod den bureaukratiske stat samtidig med at man vil søge at skaffe sig en mere favorabel belåningsordning gennem det offentlige. Stavnsbåndsjubilæerne er således markører for deltagerne i

en politisk kamp. Teatermodellen er god som konfliktmodel; man kan blot få det indtryk at politik er det rene teater, men man må ikke glemme de basale vilkår, kampen gælder. Det gør Jensen heller ikke, men hans fortælling er så fornøjelig at stemningen bliver forførende. Dog er det befriende at læse, »at vi .. er ret mange, der ser statsmagten og dens bureaukrati som ydende en vis beskyttelse imod de stærkes uhæmmede profitjag og undertrykkende magtudfoldelse«. Konflikten er det naturlige, men man har ved alle stavnsbåndsjubilæer inviteret til national samling - som regel med svigtende held.

Herefter kommer Martin Zerlang med en underholdende artikel om bondens frigørelse som den spejler sig i 1800-tallets triviallitteratur (almanakhistorier), og Flemming Steen Nielsen redegør for diskussionerne bag etableringen af vore bondemuseer, Dansk Folkemuseum/Fri-landsmuseet og Landbrugsmuseet; landbruget formidles af borgerskabet, med dets forventninger til en fælles national identitet. På samme måde viser Vagn Oluf Nielsen at det C. F. Allenske bondeperspektiv fra 1800-tallet ikke forlader folkeskolens lærebøger førend i 1980'erne (!), og han undrer sig f.eks. over Gustav Bang og Nina Ellingers konventionelle lærebogsskriveri. Billedet er klart, først efter læseplanen 1977, der inddrager muligheden for at præsentere eleverne for forskellige historiesyn, slår en mere virkelighedsnær historiefortælling fortidens helte af marken. *Traditionen utro* er næsten selvfølgelig læsning i forlængelse af *Landboreformerne*. Landboreformerne som symbol, og en skiftende eftertids brug deraf.

Til sidst har vi så en rigtig perle, ikke mindst fordi den er skrevet i et medrivende og humørfuld dansk. Ingrid Markusen analyserer i *Visdommens lænker* forholdet mellem landbo- og skolereformer, især således som man kan opleve det omkring brødrene Johan Ludvig og Chr. Ditlev Reventlow til hhv. Brahetrolleborg på Fyn og Christianssøede på Lolland. Udgangspunktet er en livfuld beskrivelse af bondesamfundet i midten af 1700-tallet, og derefter diskuteres skolens til-

stand i Frederiksborg og Kronborg amter, der begge udelukkende er rytterdistrikter. Det kongelige Nordsjælland blev valgt til forsøgsområde for de skoletanker, man gjorde sig i den lille Landbo-kommission; her havde begge Reventlowerne indflydelse, samtidig med at de forsøgte at afprøve tidens skoletanker på deres egne godser. Vi kan læse om børnedernes forventninger til skolen, lærernes rolle i bondesamfundet og kirkens (dvs. biskop Balles) syn på undervisningen. Den forbavsende righoldige korrespondance mellem berømte myndigheder i akutte skolesager viser ofte hvor skoen trykker i det sammensatte skolesystem: kongelige skoler, ekstraskoler, bondeskoler, hvor bønderne selv har afholdt udgiften til børnenes undervisning samtidig med at man betalte til rytterskolerne. Vi præsenteres såvel for det ideologiske udviklingsunivers for skolereformerne (med særlig understregning af betydningen af reformarbejdet på godset Rekahn i Preussen, hvor Fr. von Rochow fornyede sit skolevæsen), som for den praktiske diskussion om hvor skolebørn forretter deres nødtørf. Især J. L. Reventlow var inspireret af Rochow, men han knyttede i modsætning til denne skolereformerne direkte til bondefrigørelsen. I hele perioden havde kirken stor indflydelse på skolevæsenet, og den bevarer den i skoleloven af 1814. Men Ingrid Markusens arbejde med lærebogsmaterialet viser hvorledes den skifter. Efter skoleloven af 1721 lægges vægten på religiøs indlæring, tilegnet gennem en kateketisk undervisningsform (Markussen udsætter vittigt læseren for metoden i sin præsentation af bogens problemstilling), men i kølvandet af reformerne i Nordsjælland i 1780'erne skifter religionen position fra at være selve undervisningens indhold til at være grundlaget for de verdslige historier, der udgør morallæren for børnene. Spændende er den iagttagelse, at gammeltestamentelige tekster, og især den apokryfe Siraks bog, bruges i det meste af 1700-tallet i lærdomsformidlingen. Sirak understreger hvorledes man gennem et langt livs erhvervelse af visdom udfylder sin plads i samfundet rigtigt og indretter sig på

døden. Denne førkirkelige samfundsforståelse, der stemmer overens med stændersamfundets krav, passer til Reventlowernes rationalistiske kristendom. Og så passer den til bøndernes verden ved sit djærve sprog og livagtige billedverden. Dette bekræftes yderligere af bidraget om bondens billedverden i *På Herrens Mark*, der dokumenterer at bondehjemmets dekoration i altdominerende grad er hentet i Det gamle Testamente. Bogens titel *Visdommens lænker* stammer fra Siraks bog, og minder om at samtiden også søgte at styre konsekvenserne af bondefrigørelsen. Allerede inden det løb løbsk i Frankrig er man på vagt over for uheldige virkninger af reformerne, konstaterer Markusen. Trods nogle få fæle hastværksfejl (?) er det en rig bog, stavnsbåndsjubilæet her har givet os.

Steen Ove Christensen

**P. Hampton Frosell:
Københavns synagoger gennem tre
hundrede år**

Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie, København 1987. C. A. Reitzels forlag A/S. 56 s., ill. Kr. 125,-. Medlemspris 75,-. ISBN 87-7421-567-1.

Selskabet for Dansk Jødisk Historie er kun knap ti år gammelt, men har i sin korte levetid allerede nået at udsende en række bøger, senest denne om synagogerne i København.

I forordet udtales, at bogen ikke er en udtømmende fremstilling, men et supplement til tidligere fremstillinger. Nogen detaljeret beskrivelse kan man vel heller ikke forvente at få på 56 sider af en periode på 300 år. Forfatteren har ellers været mange kilder igennem og giver i et let læseligt sprog oplysninger om de mere end 35 synagoger, der gennem tiden har været i København.

Den første synagoge i København oprettedes i 1684 i Badstuestræde. Huset ejedes af en dansk sognepræst, som åbenbart ikke har været særlig ortodoks. Siden oprettedes en lang række synagoger for såvel portugisiske som tyske jøder. De to grupper havde forskellige

opfattelser af ritualerne, og der opstod ofte konflikter herom. Da man ikke kunne blive enige om, hvorvidt gravstenene på kirkegården i Møllegade skulle stå op eller ligge ned, måtte myndighederne forlige parterne ved at tillade begge dele. Ved branden i 1795 nedbrændte flere af synagogerne, men nye, små synagoger opstod, så der i 1828 var ikke mindre end 12. Kort efter branden begyndte arbejdet på at få bygget en stor synagoge, men også her bevirkede uenighed mellem grupperne at sagen blev forhalet, så man først kunne indvie Hetsch' store synagoge i Krystalgade i 1833. Herefter forsvandt de fleste af de små synagoger, men indvandringen af russiske jøder omkring 1900 førte atter til oprettelse af flere mindre synagoger. Også de er efterhånden forsvundet, og tilbage er nu kun den store synagoge i Krystalgade og de ortodokse jøders i Ole Suhrs Gade.

Forfatteren omtaler sit kildemateriale meget summarisk, og henvisningerne er sparsomme og lidet systematiske. Man får kun nu og da at vide, hvorfra de givne kort stammer. Mandtal, synsforretninger og andre arkivalier gengives, uden at man får årstal eller kilde. En liste over byens små synagoger i 1828 gengives i uddrag, men det oplyses ikke, hvor listen befinder sig, og fra nr. 12 på listen glider beskrivelsen uden overgang over til en af Meir Aron Goldschmidts noveller. Om en af synagogerne i Åbenrå (gaden i København) siges, at den var indrettet i nr. 28 = matrikelnummer 245, uden at det gøres klart, at matrikelnummeret er husets nummer i grundtaksten af 1689. Dette fører til en forveksling med Åbenrå 26, der fra 1806 havde matrikelnummer 245, og her har der så vidt vides aldrig været nogen synagoge. En bog til hurtig orientering, men forsigtig brug.

Poul Strømstad

Gunnar Solvang:

De nye husmandskolonier – eller husmændenes landboreformer i det 20. århundrede. Danske Husmandsforeninger, Viborg 1988. 32 s., rigt ill. Kr. 32,-. ISBN 87-983102-0-8

En lille velskrevet og fint illustreret bog om husmændene i Danmark, som efter en kort indledning om, hvordan det *ikke* var husmændene, som vandt ved de netop så overdådigt fejrede landboreformer, beskriver udviklingen i husmandslovgivningen.

Husmændene var en yderst ringe stillet befolkningsgruppe, som man først for alvor begyndte at interessere sig for på tinge, da der blev fare for, at bønder og herremænd ikke længere kunne hente billig arbejdskraft dér. Sammen med den almindelige socialistforskrækkelse i slutningen af forrige århundrede virkede også husmændenes egne organisationer for en lovgivning, som kom i 1899 med den første statshusmandslov. Den byggede på princippet om selveje, etableret ved 9/10 statslån til 3% i rente. De første lå mest spredt, på gammel bondejord, men efter en lov i 1906 blev der skabt muligheder for opkøb af større landejendomme til udstykning. Herved opstod de første statshusmandskolonier.

Med 1919-lovene kom der nye husmandskolonier, de fleste på jord fra præstegårde og jord, som staten erhvervede via lensafsløsningslovene. Der var nu tale om de såkaldte »jordrentebud«, som ejedes af staten men lejedes ud til selvstændige husmænd.

Et særligt afsnit handler om Sønderjylland, som jo først kom med i betragtning efter 1920. Her kom udstykningen af de tidligere tyske domænegårde, som nu tilfaldt den danske stat, til at levere en stor del af jorden, men den slog ikke til, så også her opkøbte det i 1919 oprettede Statens Jordlovsudvalg herregårde til udstykning.

Bogen handler om lovgivning, organisation, kulturlandskab og i ikke ringe grad også om selve arkitekturen – i mindre grad om selve husmandslivet. Men det skal den jo heller ikke ifølge sin titel.

De, som abonnerer på »Arv og Eje«, behøver ikke købe den – hovedteksten er Solvangs bidrag til årgangen om landboreformerne.

George Nellemann

Henning Hansen (red.):

Levevilkår i Danmark

Statistisk oversigt 1988. Danmarks Statistik/Socialforskningsinstituttet. København 1988. 327 s. Kr. 175,-. ISBN 87-501-0735-6

Det er nu fjerde gang, denne opgørelse over hvordan vi lever i Danmark udsendes, men denne gang er den gjort mere læservenlig – for almindelige mennesker – med overskuelige tabeller, gode indledende tekster og letfattede diagrammer.

Levevilkårene er resultaterne af den førte politik, så det er altså ikke midlerne, hvor meget der bruges til hvad, der er det vigtige, men målet, hvad der er opnået, som behandles. Oplysningerne om de væsentligste sider af levevilkårene: sundhed, uddannelse, arbejde, fritid, bolig, økonomiske forhold og personlig sikkerhed er samlede i hver sit kapitel, og der indledes med et forsøg på at beskrive »de samlede levevilkår«, som også omfatter vor sociale situation. Der er oplysninger om, i hvilket omfang vi føler os (ufrivilligt) alene, om vi har indflydelse på tilrettelæggelsen af vort arbejde, om vi har fortrolige venner, om vi er generet af hovedpine – og meget mere, herunder naturligvis også vore forbrugsmuligheder.

Tabellerne er opstillet så vi kan sammenligne levevilkårene for de forskellige indkomstgrupper, mænd og kvinder, gamle og unge, land og by, de forskellige uddannelses- og stillingsgrupper. Nogle tabeller gør det også muligt at følge udviklingen fra 1950 til 1985, andre kun fra 1976.

Som noget nyt – og når statistikerne tager et nyt emne op, kan vi roligt regne med, at det er noget som er blevet aktuelt – har man denne gang inddraget oplysninger om kommunikation (transportmidler, avislæsning og radio/tv), miljø (arealanvendelse, klima, forurening) og indvandrere (hvorfra, hvor mange, erhvervsfordeling – men relativt, altså i procenter og ikke i absolutte tal).

Da man lægger vægt på, at bogen skal kunne benyttes i undervisningen, har man også forøget denne udgave med et

kapitel, hvori man beskriver, hvordan talene fremkommer: gennem administrative registre og lovpligtige indberetninger og ved udsørgninger: sociologiske undersøgelser. Og som noget nyttigt og interessant er der også afsnit om fejlkilder og usikkerhed.

Udførlige kildehenvisninger og vejledning i, hvor man kan søge supplerende oplysninger og måske nyere tal, øger publikationens værdi for folk, som studerer andre delasppekter af vort samfunds liv: en fin baggrundsbeskrivelse af de forhold, de udspiller sig i.

George Nellemann

Dines Andersen:

Danskernes dagligdag 1987

De 16-74-åriges tidsanvendelse i vintermånederne 1987. Socialforskningsinstituttet. Rapport 88:4, København 1988. I-II. 110 +145 s. Kr. 45,- + 55,-. ISBN 87-7487-336-9 og 87-7487-337-7.

Denne publikation er en opfølgning af tidligere undersøgelser af danskernes tidsanvendelse, fra 1964 og 1975, i noget udvidet form.

Siden den første undersøgelse, i 1964, er der sket en forkortelse af arbejdstiden fra 45 til 39 timer om ugen, ferien er forlænget fra 3 til 5 uger, pensionsalderen er nedsat via efterlønsordningen og vi har over 200.000 arbejdsløse – men alligevel, og det er et af undersøgelsens hovedresultater, brugte den danske befolkning i 1987 mere tid på indkomstgivende arbejde end for 25 år siden. Når dette overhovedet kan lade sig gøre, er det fordi kvinderne er kommet ud på arbejdsmarkedet, og det har da også bevirket, at vi nu faktisk har mindre fritid. Og den fritid vi har, ligger især på hele ferie- og fridage.

Vi skal ikke her gennemgå, hvordan folk bruger deres tid. Det gennemgås i bind II's 63 bilagstabeller på en så minutiøs måde, at man får en fornemmelse af, at tællemaskinerne og printerne har fået lov til at løbe (løbsk). Havde man skullet regne det ud på gammeldags manér, havde vi sikkert ikke fået tal for, f.eks. hvor mange minutter erhvervs-mæssigt

beskæftigede, samlevende og fuldtidsarbejdende danske kvinder i vinteren 1987 på en fridag brugte på havearbejde, opdelt efter yngste barns alder (det var mellem 0 og 1 minut).

Morsommere er de tanker, der udvikles i den meget velskrevne indledende sammenfatning:

Mændene er blevet synlige i husarbejder og kvinderne har fået øjnene op for, at deres (lige)stilling har sammenhæng med deres betalte arbejde. Men selv om mændenes nu dobbelt så store andel i husarbejdet ser ud til at være en revolution, må man huske, at udgangspunktet for den procentvise stigning var meget lavt. Det er en stigning fra tre kvarter til halvanden time om ugen i gennemsnit for alle mænd.

En anden interessant tanke er den, at *fridagsbegrebet* er på vej til at blive erstattet af et *fridagsbegreb*. Forstået på den måde, at vi koncentrerer vor frie tid på de nu to ugentlige fridage og de 5 ferieuger – plus hvad vi kan arrangere af afspæringsdage: »Da ferien fortrinsvis afvikles i sommertiden, tegner der sig efterhånden et billede af et moderne samfund som styres af en »omvendt« årsrytme [i forhold til det gamle bondesamfund, som havde sine lange arbejdsdage om sommeren og fri de mørke vinteraftener]: Produktionen er rykket indendørs og er derfor uafhængig af dagens længde. Den mørke, kolde tid kan alligevel ikke bruges til bedre formål. Derfor arbejder vi stadig mere i denne del af året. Til gengæld går produktionen mere eller mindre i stå, når det bliver lyst og varmt i vejret. Så skal der holdes fri.«

Det lyder morsomt, men holder dog nok ikke stik. Undersøgelsen må da også konstatere, at når man samler informa-

tioner ved at ringe til folk i februar og marts, så finder man for landmændenes vedkommende en overraskende kort arbejdsdag og et lige så overraskende stort tidsforbrug til foreningsliv. Naturen har endnu ikke accepteret den omvendte årsrytme.

At kønsrollerne er træge at ændre ses af, at pigerne i langt højere grad end drengene påtager sig husligt arbejde hjemme – og af, at pensionerede mænd (som jo er opvokset i tiden før kønsrollerne begyndte at vakle) i ringe grad deltager i det huslige. Med det resultat, at de, som har haft deres identitet defineret af deres erhvervsarbejde, mister denne ved pensioneringen, medens deres koner, også selv om de har været udearbejdende, fremdeles har beholdt deres husmoderrolle.

Ja, man kan aflæse mange i og for sig gammelkendte sandheder af tidsanvendelsen. Denne f.eks. at pigerne er tidligere udviklede end drengene. De begynder at rende ude om aftenen i 16-19 års alderen. Drengene venter til de er fyldt 20.

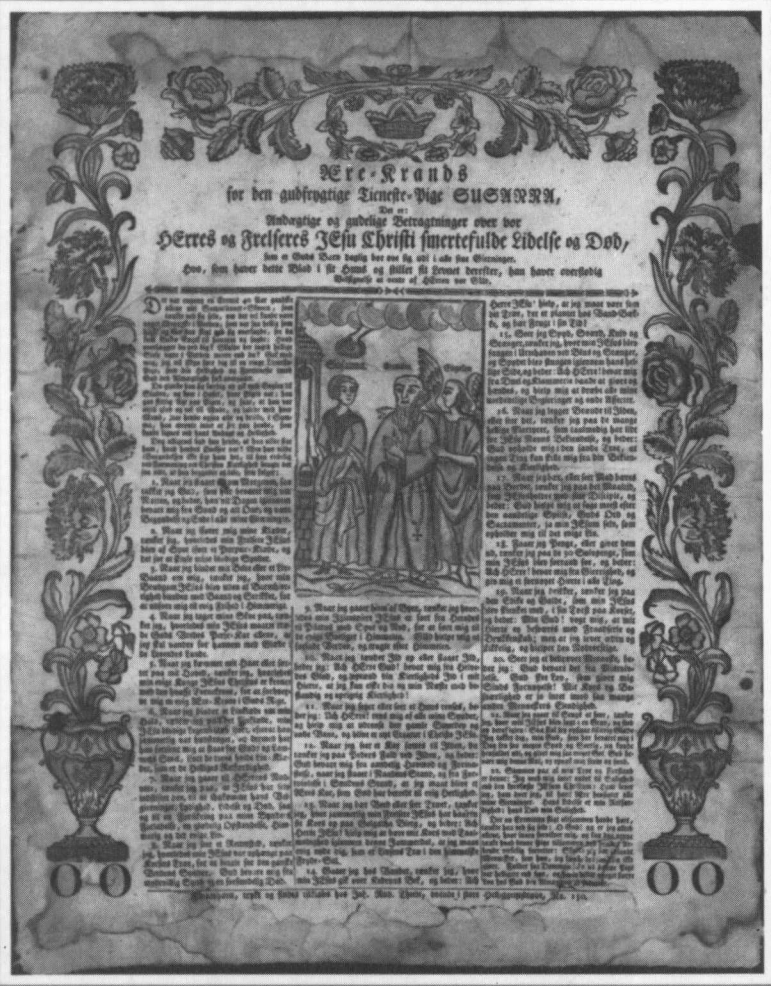
Undersøgelsen rokker i øvrigt ved den udbredte stereotyp, at vi ikke kommer hinanden ved: »Fritiden bruges i høj grad til socialt samvær« er en af de hovedkonklusioner, forfatteren selv fremhæver i pressemeddelelsen: »Vi bruger daglig tre kvarter på at »hygge os«, hvilket indebærer, at vi er hjemme hos os selv, er sammen med gæster eller ægtefælle/børn uden at foretage os andet end blot at snakke sammen. Hertil kommer det sekskabelige samvær når vi selv går på besøg. Det bruger vi godt fem kvarter på dagligt i gennemsnit.«

George Nellemann

Indsendt litteratur

- ARBEJDERMUSEETS ÅRBOG 1986-87. (Red.): Annette Vasström, Anne-Lise Walsted og Peter Ludvigsen. Udg. Arbejdermuseet, København 1988. 64. s. ill. ISBN 87-88626-06-7.
- ASK 9. Tidsskrift for Dansk Folkekultur. (Red.): Jørgen O. Bjerregaard. Udg. af Dansk Folkekultur 1988. 36 s. ill. Kr. 35,-. ISSN 0109-4718.
- BECKER-CHRISTENSEN, HENRIK: DANSK TOLDHISTORIE II - Protektionisme og Reformen 1660-1814. Toldhistorisk Selskab, 1988. 607 s. indb. ISBN 87-87796-10-4.
- DET STORE NEDERLAG - 1864. (Red.): Mogens Hillmann. Strandbergs Forlag, Vedbæk 188 s., ill. Kr. 78,-. ISBN 87-7717-005-9.
- ETHNOLOGIE FRANCAISE. Revue de la Societe d'ethnologie francaise, nouvelle série tome 17, numéro 4. Paris 1987. ISSN 0046-2616.
- FOOD CONSERVATION: (Ed.): Astri Riddervold and Andreas Ropeid. Prospect Books Ltd, London 1988. 224 s. ill. ISBN 0-907325-40-8.
- FORTID & NUTID, bind XXXV, hæfte 1. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie. (Red.): Jørgen Dieckmann Rasmussen. Udg. Dansk historisk Fællesforening, 1988. 110 s. Kr. 175,-. ISSN 0106-4797.
- FRAM. Fra Ringkøbing Amts Museer 1987. Museumsrådet i Ringkøbing Amt. 192 s. ill. Kr. 98,-. ISBN 87-88412-10-5.
- FRAM. Fra Ringkøbing Amts Museer 1988. Museumsrådet i Ringkøbing Amt. 144 s. ill. ISBN 87-88412-12-1.
- HISTORIE. JYSKE SAMLINGER - Ny række 17. bind, hæfte 1. Udg. af Jysk Selskab for Historie. Århus 1987. 176 s. Kr. 160,-. ISSN 0107-4725.
- HISTORIE. JYSKE SAMLINGER - Ny række 17. bind, hæfte 2. (Red.): Jørgen Fink. Udg. af Jysk Selskab for Historie. Århus 1988. 350 s. Kr. 160,-. ISSN 0107-4725.
- HJELM, TORBEN: FRA DET NU FORSVUNDNE TRANQUEBAR. En dansk koloni i Indien 1620-1845. Strandbergs Forlag, 1988. 96 s. ill. Kr. 88,50. ISBN 87-7717-028-8.
- JANSEN, HENRIK M.: VALDEMARS SLOT - en kulturhistorisk perle på Tåsinge. Svendborg, 1988. 26 s. ill. Kr. 40,-. ISBN 87-87769-25-5.
- KAUL, FLEMMING: DA VÅBNENE TAV - Hjortspringfundet og dets baggrund. Nationalmuseet. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. København, 1988. 96 s. ill. ISBN 87-17-06023-0.
- MEISLING, PETER: AGNETES LATTER - en folkevisemonografi. Udg. Akademisk Forlag. København, 1988. 360 s. Kr. 300,-. ISBN 87-500-2723-9.
- NEFA DOKUMENTATION NR. 10. Ny serie. Nordisk bibliografi for folkelivsforskere 1984. Udg. af NEFA Nordens dokumentationsudvalg, 1987. 176 s. ISSN 0105-3221.
- NILSON, ALLAN T.: SVENSKT I USA. Göteborgs Histoiska Museum, 1988. 126 s. ill. ISBN 91-7236-004-6.
- NORDISKA LOKALHISTORIA - SEMINARIERAPPORT 4. Lokal praxis på det sociale området i de nordiska länderna 1800-1920. (Red.): Ingrid Hammarström och Lars Nilsson. Stadshistoriska Institut. Stockholm 1986. 195 s. ISBN 91-970806-2-4.
- OLSEN, POUL ERIK: TOLDVÆSENET I DANSK VESTINDIEN 1672-1917. Toldhistorisk Selskab, 1988. 262 s. ill. Kr. 198,-. ISBN 87-87796-06-6.

- ORD & SAG 8. (Red.): Viggo Sørensen, Udg. af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, 1988. 68 s. ill. ISSN 0108-8025.
- SØNDERJYSKE BILLEDER, hæfte 1.: H. P. HANSEN liv og virke. Udg. af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa, 1988. 48 s. ill. Kr. 65,-, medl. kr. 50,-. ISBN 87-7406-033-3.
- SØNDERJYSKE ÅRBØGER 1988. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland v/ Knud Fanø og Lars N. Henningsen. 333 s. ill. ISSN 0106-4452.
- VARBERGS MUSEUMS ÅRSBOK 1987. (Red.): Bengt-Arne Person. Stiftelsen Hallands läns museer. Halmstad och Varberg. 178 s. ill. ISBN 91-85720-135.
- VARBERGS MUSEUMS ÅRSBOK 1988. (Red.): Bengt-Arne Person. Udg. af Hallands läns museer. Museet i Varberg. 1988. 194 s. ill. ISBN 91-85720-143.
- WORSØE, EILER: JONSTRUP VANG. Historien om et skovlandskab fra middelalder til nutid. Forlaget Skippershoved. Ebeltoft 1988. 99 s. ill. Kr. 135,-. ISBN 87-89224-02-7.
- ÅRBOG FOR SVENDBORG & OMEGNS MUSEUM 1987. (Red.): Henrik M. Jansen. Udg. af Museumsforeningen. Svendborg, 1988. 108 s. ill. Kr. 111,-. ISBN 87-87769-23-9.

Herc-Krands
 for den gudfrøgtige Tieneste-Vige **SUSHANA**,
 Om et
 Underligt og gudslike Betragtninger over den
Hertes og Jersers Jesu Christi smertefulde Lidelse og Død,
 som en Gud selv tog sig af og alle sine Menigmand,
 som, som lever dette Liv i et Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds
 Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

1. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

2. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

3. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

4. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

5. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

6. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

7. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

8. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

9. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

10. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

11. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

12. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

13. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

14. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

15. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

16. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

17. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

18. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

19. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

20. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

21. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

22. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

23. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

24. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

25. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

26. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

27. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

28. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

29. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

30. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

31. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

32. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

33. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

34. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

35. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

36. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

37. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

38. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

39. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

40. Det er en Guds og Hells til Gode dersfor, som lever enesteds Gudstjeneste og om et Guds og Hells.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884

ANNIKKI KAIVOLA-BREGENHOJ

Bondebryllup

FORENINGEN DANMARKS FOLKEMINDER

BIRGIT HANSEN

Fester for sommerens komme

JENS HENRIK KOUDAL

*To sangere
fra den jyske hede*

Rasmus Storms nodebog

En fynsk tjenestekarls dansemelodier o. 1760

FORLAGET KRAGEN

